

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája,
III. kötet (új sorozat) első felének II. része

ARAD VÁROSÁNAK LEIRÁSA.

Arad városának multja.

Arad városának eredetét homály fedi. Nevét, szintúgy mint a vármegye, egyik hasonló nevű vezértől nyerhette. A vármegye megalakítása és a város keletkezése közt aligha volt nagyobb időköz.

Történeti bizonyosságnak vehető, hogy az aradi főesperesség Szent István és Szent Gellért korában létesült. A megyegyűléseket az egész középkoron által Aradon tartották, annak is van nyoma, hogy más megyék itt gyűléseztek. Hiressé vált a számos krónikástól emlegetett 1136-iki gyűlés II. Béla idején. Ugyancsak tudjuk, hogy ez a király alapította 1135-ben az aradi prépostságot.

Az aradi prépostság és Arad városa, Márki szerint, a mai helyén épült.¹⁾ A glogováci templomromok a bizerei apátság romjai lehetnek.

Amit az Árpádok idejéből Arad városáról még tudunk, nem egyéb, mint ami az egyházi élet körébe tartozik. Tudomásunk van, hogy a prépostság templomát II. Endre királyunk második neje, Jolánta, építette. A templomot 1224. november 24-én szentelték fel. A királyi hatalom ez idő után nem egyszer gyarapította és látta el kedvezményekkel az aradi prépostságot. Évenként 2000 darab kősót biztosítottak számára. E gyarapodást azonban sorvasztotta egyes főurak erőszakos fellépése és birtokfoglalása. Miklós gróf, a Kisfaludyak őse, a Csákiak, a Csanád-nemzetség el-eltulajdonították maguknak az aradi vár birtokából.

A tatárjárás magát Arad-várát kevésbé sújtotta. A környéken száguldoztak a tatárok, de az aradi várőrség visszavetette portyázó csapataikat. A tatárjárás után Arad vára hanyatlóban van. A várművek elpusztultak; Dózsa György hadai is ronthatnak rajtuk. Hadművelési szempontból Aradnak a XIV—XV. században jelentősége nincsen. Azzal azonban nincs az mondva, hogy a város, mint olyan, ne szerepelt volna. Gyakran gyűléseztek benne a szomszéd vármegyék, így pl.: maga Hunyadi János is megfordult Aradon (1445. jun. 15.). 1405-ben részleges országgyűlés volt itt. Középponti szerepét igazolja, hogy a vármegye, főesperesség, prépostság és káptalan székhelye volt. Együttal

¹⁾ Márki I. 176. l.

kereskedelmi gócpont is volt, mert piacairól, vásáraitól van emlékezés. A só-szállításnak egyik középpontja volt.

Milyen lehetett a képe? Bajos megfesteni. Részekül, vagyis legközvetlenebb tőzsomszédságbeli falvakként vannak említve: *Vomuk*, a mostani Sarkad városrész helyén, *Hek* (ismeretlen helyen), *Séy* (mai Ségfa), *Gsemperlaka* (Buzsák) és *Abád* (ismeretlen helyen).

A vár középpontjában állott a prépostság és a káptalan épülete. A vár főutcája, mely a *Közép-utca* volt, Mikalaka irányába vezetett ki.

Az elhanyaglott várhelyet, tehát a nyílt várost a törökök (Kászon bég) 1550-ben feldúlták; sokat leöltek, a várost felgyújtották. Négy évvel (1554.) utóbb azonban ugyancsak Kászon bég új erődöt épít a templom körül s ezzel újra kezdődik Arad várhelyként való szereplése.

A törökök 1552-ben szállották meg Arad városát és a következő években falakkal vették körül a prépostság templomát; sőt várakat és egyéb erődítményeket is építettek. Így Arad lett a szandsák székhelye. Mindazonáltal nagyobb jelentőséggel a város nem bírt; sem közigazgatási, sem sztratégiai szempontból. Hisz az őrség nagyon csekély számú volt, ami viszont a lakósság és házak csekély számára enged következtetni. Nem is maradt Arad sokáig török kézben. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem vezére, Borbély György, aki páratlan sikerrel harcolt a török ellen, 1595-ben visszavette Lippát és ugyanazén évben Aradot még más 12 várral együtt. A török (a temesvári basa) meglepetéssel akarta Aradot visszafoglalni, de Borbély György, lippai kapitány, véresen verte vissza. Borbélynak Edélybe való visszatérte után a hamisan vádolt, de rehabilitált Szelestey János kapta meg az aradi várkapitányságot. Szelestey az aradi várat csaknem romokban vette át és nagyon sokat tett, hogy védhető állapotba juttassa. Sáncokat hányatott fel, bástyákat emelt. De ez mind nem használt. 1598-ban a Csanád felől előnyomuló török bevette a majdnem üres várost, melyet Szelestey katonáival elhagyott. Ez időben az aradi káptalan okiratait Gyulafehérvárra vitette és ott pusztultak el.

Bocskay idején magyar őrséget tettek Arad várába. Arad romokban hevert, amikor Rákóczy Zsigmond fejedelem 1607-ben 160 megnevesített lippai rácna adta oda.

Bethlen Gábor tudvalevőleg Lippa várát, régi ígéretének megfelelőleg, a töröknek akarta általadni. Arad városának őrsége, félve Bethlen eme tervétől és szándékától Aradra nézve is, nyílt lázadásban tört ki. Az erdélyi országgyűlés elhatározta, hogy Lippát átadják a töröknek; az aradi lázadást pedig el kell nyomni. Ez meg is történt.

Mikor Bethlen tényleg átadta Lippát a töröknek, levervén a lippaiak lázadását, Aradot is átadta a temesvári béglerbégnek, Mehmed basának, aki egy alkalommal rágyújtotta Aradot egy oda Erdélyből betört lator hadra (1619).

Ferdinand visszakövetelte Aradot a töröktől, de eredménytelenül (1623).

Fordul a sors. Arad felszabadítója II. Rákóczy György (1658). A török őrség elhagyta, II. Rákóczy György felgyújtotta a várat. A törököt Paulis mellett megverték.

Utóbb II. Rákóczy György a török ellen résen állván, még jobban elpusztította és feldúlta Aradot. (1658. jul.) A török mégis fenntartotta a várat.

Thököli elfogatása (1658. okt. 8.) nagy kedvetlenséget okozott a kurucok között. Sokan átpártoltak, köztük Petneházy Dávid, ki Carafával egységre lépett s német-magyar hadakkal támadta meg Aradot. Éppen akkor a sophiai pasa segéd lovashadat vezetett be a várba, melyben pusztán 500 janicsár képezte az őrséget. A lovashad nyomában a magyar-német had is betör a várba, megvette és nagy vérontást vitt végbe a törökök közt. (1685. dec. 10.) A kereszténység vesztesége jelentéktelen volt. A várbeli rácok a betörés idején a magyarokhoz pártoltak. Nagy volt az öldöklés és gazdag préda jutott a zsákmányoló magyar-német hadnak, mely néhány nap mulva tovább haladt, magára hagyva Aradot és felégetvén hidjait és palánkjait. A török kísérletet tesz a hidak és palánkok felépítésére, de már alig fejezhette be, mert már javában megindult az országot felszabadító nagy véres háború.

Aradon most történik az első telepítés, Báthory Gábor idején, 1607-ben 160 rác vitéz családja telepítették be, mely családok nemesi cimert kaptak.

Nagyobb mérvű rác-telepítés történt a megye és város területén 1690-után, amikor Csernovits Arzén pátriarcha vezetése alatt mintegy 36000 rác család jött be Magyarországra; ez a telepítés 1697-ben még rendszeresebben folyt. Következett ez időponttól kezdve a feldult Aradvár telepítése és a rác határőrvidéki szervezet felállítása. Savoyai Jenő maga személyesen intézkedett a vár építése körül, s az építkezések, sáncok, bástyák középületek emelésénél a felügyelet 1698. és 1701. között Haruckern János Györgyre lőn bízva.

Még folytak a rác határőrségi szervezés munkálatai, amikor Arad 1702-ben városi jelleget nyer. Szervezték magistrátusát, készítettek számára pecsétet; megengedték, hogy városházát, vendégfogadót, őrházat, téglá- és mészégetőt létesíthessen, kapott vásári (Péter és Pál és Dömötör napján) és heti piaci jogot.

A városházát el is kezdték építeni; építettek egy német és egy magyar városházát. A városháza bővítését 1764-ben határozták el.

1703. körül Herdegen János praefectus vezetősége alá került Arad. A város fejlődését ez az értelmes tisztviselő meglehetősen előbbre vitte. Kedvezett az iparosok és kereskedők betelepedésének,

segédkezet nyújtott a Németvárosban, a minorita-templom, a Rácvárosban a szerb templomnak létesítéséhez.

Időközben kitört Rákóczi szabadságharca. Ennek mozgalmassága és változatos eseményei nagyban megviselték Aradot is. A rácok ugyanis császáriak voltak. Rákóczi vezére, Károlyi Sándor 1707-ben megtámadta és részben felgyújtotta a várost, de be nem vette. 1708-ban a kurucok három ízben gyújtották fel a várost. A rácok vezére Tököli volt, kit a kurucok egy ízben el is fogtak. A Rákóczi-korszak tehát Arad pusztulásának és nehéz kiépülésének időszaka volt.

A Peró-lázadás 1735. jelentékenyebb mozzanatai szintén Aradhoz fűződnek, de magát a várost és ennek sorsát ez a mozgalom kevésbé érdekelte. Következése az volt, hogy a rác határórség irányában megrendült a bizalom, ami utóbb megszüntetésére és a vármegyei hatóság restaurációjára vezetett. Nagyon sújtotta a várost az 1837—39-iki török háború idején és után dühöngött pestis, mely három ízben tört ki 1738—39- és 40-ben. Sűrűn szedte áldozatait. E szomorú esemény emlékezetére állították fel 1746-ban a Szentháromságszobrot, melyet 1882-ben lebontottak, hogy helyébe Róna József alkotását állítsák fel.

A városi tanács és a katonai hatóság közt ez időtájt nemesi surlódások támadtak. A katonai parancsnokság ugyanis beleszólást kívánt magának a büntető és polgári igazságszolgáltatásba. Szállásokat létesített polgárok telkein, stb. efféle sérelmek. Mindezeket a helytartó-tanács közbeléptével megszüntették. 1747-ben a Rácvárost Araddal egyesítették és a város szervezetet kapott, melyben kimondták, hogy magyar vagy német hivatalnokai után felváltva rác tisztviselők legyenek. A polgárok egyenjogúsága, nemzetiségére való tekintet nélkül, meg lőn állapítva. A városhoz tartozó birtokrészek tulajdonjoga szintén tisztázva lett.

A vár felépítése után szóba jött, hogy azokat az épületeket, melyek lőtávolságba esnek, le kell rombolni, ami a városra nézve nagy kárt jelentett. A katonai hatóság és az udvar eme lelketlen követelése a városnak Zimándra való áttelepítése gondolatát hozta felszínre.¹⁾

1768-ban megjelent II. József kíséretével Aradon. Megtekintette a Harsch Ferdinánd tervei szerint történt várépítkezéseket. Sok hibát talált a tervben és kivitelben.

E látogatása után sok baja támadt a városnak, mert legjobb jövedelmét képező regaléit a kincstár másnak adta bérbe. Csak nehezen lehetett bécsi deputációval megorvosolni.

1771-ben nagy árvíz borította el a várost. A kár nagy volt. Ujra szóba került ekkor a város áthelyezése, ami azonban abbanmaradt.

¹⁾ Márki I. 398. l.

1773-ban újra meglátogatta II. József Aradot. Hivatkozással a sok zaklatásra, melynek a lakossága ki volt téve, kérte, hogy vétessék fel Arad a szab. kir. városok sorába. E kérelemnek következése lön, hogy

Arad 1752-ben.

Mária Terézia 1774. őszén felmentette a várost a földesuraság alól. A város helyzete azonban még mindig sanyarú. Építkezni nem volt szabad. Megtörtént, hogy a tilalom ellenére épült házakat le kellett rom-

bolni. Megint szóba jött a zimándi áttelepítés. Vége lett e kísértésnek, mikor II. József 1781-ben egyenesen megsemmisítette az áttelepítési bizottság munkálatait, kimondva, hogy áttelepítésről többé ne legyen szó.

1783-ban teljesen kiépült a vár, a polgároknak pedig a szabad építkezés véglegesen megengedettett. Ugyanezen évben a császár személyesen járt itt. Arad ekkor három részből állott: a magyar városból, német városból és a várból. Kereskedelme élénken folyt, iparosainak száma tekintélyes.

A Hora-Kloska lázadás (1784.) rettegésben tartotta Arad lakosságát, de különösebb baj nem érte a várost. 1784. dec. 28. fogták el Horát és Kloskát. 1785. lefejezték Bécs Petru lázadó rablógyilkost két társával együtt.

Az 1788-iki török háború idején Aradon több ezer sebesült lőn elhelyezve. Egyébként Aradnak sok élelemcikkkel kell vala adóznia. A háború után tűz és ragály pusztította a várost. Az első humanitárius intézmények ekkor keletkeztek: szegényekháza, kórház, koldus- és szegényügy rendezése. Az utcákat rendezték a tűzbiztonság szempontjából, az iskolalátogatás kötelezővé lett.

A francia háborúk idején (1798—1815.) Aradnak bőven kijutott a toborzásból, beszállásolásból. 1807-ben Aradra jött Károly főherceg, a híres fővezér, és maga I. Ferenc király is megtekintette a várat és várost. A szabad királyi városok közé való iktatása is közeledett. Az 1807—08-ban fizette le a város ama jogért nagy váltságdíját, t. i. 200,000 forintot, később még ezenkívül is nagyobb összeget kellett fizetnie.

1812-ben újra veszély fenyegette Arad létét. A kormány betiltotta az építkezést és le akarta bontani a várost, a lakosságot pedig máshová telepíteni. A megye és város azonban a tilalmat semmibe sem vette. Királyi biztosul gróf Rhédey Lajos szerepelt ez ügyben. Egy vegyes bizottság hosszú tanácskozása után valószínűnek tetszett, hogy a város áthelyezésére nem kerül a sor. 1815-ben letették a megyeház alapköveit. 1816-ban Estei Ferdinánd főherceg főhadparancsnok újra kívánta a város némely részének, (főleg a belváros egy részének, Sarkadnak és Pernyávnak) lebontását. Megint Rhédey küldetett ki kir. biztosul ez ügyben. A katonaság végül (1818.) megelégtelte a Maros jobb partján 4—500 méter szélességű térnek üresenhagyását.

Arad lakóságainak száma ekkor 15,000 volt. Nevezetessége a dohánygyárakból, gimnáziumból és román pedagógiából állott. Ekkor kezdtek kövezni és a pocsolyákat feltölteni. Megalakult a jövő társaság a szegények gyámolítására.¹⁾

¹⁾ Márki, II. 576, I.

Azonközben sűrű deputációk egyre sürgették a város felszabadítását. 1834. ápr. 12-én kelt a levél, mely Aradot a szabad királyi városok jogával ruházta fel. A váltságdíj végösszeg 336,096 frt és 40 kr. volt. (1591). Ezen időn túl Arad is kap az országgyűlésre királyi meghívót. Más földesúrtól a város nem függ. A polgárok közadózása ki van mondva. 1834. aug. 17. hirdették ki a szabadság levelet. Az egyházak, a város, mind megünnepelték a nagy eseményt. A közörmöt a megye állásfoglalása zavarta meg, azzal a határozatával, hogy nem bocsátja ki törvényhatósága alól a várost.

A város ünnepi beigtatása aug. 21-ik volt. Orczy Lőrinc báró vitte végbe mint kir. biztos.¹⁾

Arad képe 1830—40. A részlet a mai Szabadság-tért s a vele egy vonalba eső Andrássy-tért mutatja. Balról az egyemeletes ház a városháza. A festmény, melynek ez fotografikus másolata, Arad városa régi vas pénzesládája zárófedelének belső lapján van, festője ismeretlen.

Elrendezést nyervén a katonai terhek elosztása és egyéb függő ügyek a város és megye közt, a város aug. 25-én (1834.) tisztujitást tartott.

Polgármester lett Heim Domokos, főbíró Mihajlovics Lázár. Szervezték a tanácsot, a tisztviselők letették az esküt a kir. biztos kezébe.

A megye tiltakozása az országgyűlés elé is vitetett mint kérelem, de eredménytelenül. V. Ferdinánd 1835. ápr. 12-én erősítette meg Arad kiváltságait.

Ezzel befejezést nyert a nagy küzdelem.

¹⁾ Az ünnepi bevonulást megörökítette egy egykorú festmény, melyet Priegl István dr. ajándékozott legújabbban a városnak.

Mikor Arad városa önállóságát, függetlenségét s önrendelkezési jogát ekképen kivívta, maga a város sem teszi többé az ősállapot szomorú benyomását. Egy félszázad óta a város folyton nőtt, csinosodott és népesedett. A Marosnak itt-ott utcákon keresztül vonult szakadécai és az ezekből néhol, még a piacon is, tónyi nagyságra gyült állóvizek, melyeken, mint a hagyományok emlegették, lovakat usztatni, sőt a házak kapujából vadrucákat is lövöldözni lehetett, lecsapoltattak és eltöltettek s helyeiket majd kövezett utcák s emeletes épületek foglalták el. A város hajdani szemetes ábrázatának, mellyel egy széltében ismert vers:

O Arad, Arad luridum,
Nec civitas, nec oppidum,
Quas perfers, vexas hominum,
Sicut pessimus omnium :

(Oh, szennyes Arad, Arad! Sem község, sem város. Gyötrője azoknak, kik benned élnek, mint mindenek közt a legrosszabb.)

oly hirhedtté tette, már semmi nyoma nincsen ; az utcák és házak mind a belső, mind a külső városban tiszták és csinosak ; a főutca pedig, mely egyszersmind piac is, szélességét s hosszan elnyúló szép ház-sorait tekintve, nagyobb városnak is díszje lehetne. Vannak szép magánházai, a középítmények és épületek közül kiemelkedik a vármegye háza, a megyei nagy kórház, a Maros túlsóoldalán álló *vár*. Van már a városnak ez időtájt *játékszíne*, melyben vándortársaságok mulattatják időnként a közönséget. Impozánsan emelkedett ki a zsinagóga (mai helyén) Sétahelyül a *város erdeje* szolgált, ebben volt a *lövész-épület* s a *fürdőház* (lerombolták). Az egész város 2396 egyezerhatszáz négyszögöles holdnyi területen feküdt. Gájjal együtt a lakosság száma 20.000-re ment fel ; vegyes ajku : magyar, német rác és oláh. Jellemző a polgárság életére nézve, hogy a polgárok maguk között fegyveres polgárőrséget szerveztek. Három ilyen fegyveres csapat volt : a magyar — 82, német — 95, rác és oláh 108 főből álló.

Ez a polgári katonaság 1796-ban szerveztetett s a napoleoni háborúk idején többféle szolgálatot végezett. A németek maguk között 1808-ban meghasonlottak ; egyik részük pattantyús (tüzér) osztagot akart képezni, ami meg is történt, a másik rész különváltan *vadászosztályt* formált. A pattantyúsok száma 60 főre rúgott, egy hadnagy vezette őket, kinek tiszti rangját a rendes katonaság is elismerte. Tisztelkedéseknél, a várbeli ágyúk körül gyakran szerepeltek e polgári pattantyúsok. Érdemüket még az Arad részére kiadott királyi szabadságlevél is elismerte.

A sok-felekezetűség Aradon már ekkor is megvolt. Legtöbben voltak a görög keletiek és római katolikusok, csekély számúak a reformátusok. Viszonylag népes volt a zsidó felekezet is. Kulturintézmények

voltak ekkor: egy katolikus gimnázium, egy orthodox praeparandia és theológiai fakultás, két elemi iskola és ezekhez csatoltan egy iparosiskola, egy rajziskola fiúk és leányok részére, egy zene-konzervatórium, egy leányiskola, melyben „írás, olvasás, földleírás, biblia és magyar történelem“ kívül, *minden vallásbeli leánygyermek asszonyi munkákat is tanulnak.*

Jellemző, hogy a zsidó iskolában egyéb tanulmányok mellett a *magyar nyelvet* is tanították, még pedig „*nagy szorgalommal és szép előmenetellel.*“ Arad kereskedelmi élete is nagyon élénk volt. Az aradi vásárok és heti piacok a legnépesebb közül valók. Az ipar is nagy hírű volt. Különösen dicsérték messze földön az aradi molnárokat illetőleg az aradi *munt-lisztet.* A nagyszámú iparosság a közönségesebb iparágakat üzte, de voltak azonkívül aranyművesek, festők, kárpítosok, zongorakészítő, két könyvnyomtató, két könyvkereskedő. A város *falusi* lakossága, Gáj népe földmiveléssel és fuvarozással foglalkozott.¹⁾

Ez idő után Arad a maga erejére van utalva. A polgárság akarata ereje és szellemi képessége alapozza meg kifejlődését. Egy intézmény a másik után létesül.

1835-ben az első tűzoltó egylet, 1836-ban az első zsidó reáliskola, 1838-ban létesül a gyorskocsi-járat, mely Pesttel szorosabb kapcsolatba hozza, 1840. körül kapott váltótörvényt. 1840-ben létesül az Aradi Első Takarékpénztár, 1837-ben az első hirlap: Arader Kundschaftsblatt. 1845-ben a gazdasági egyesület. 1841-ben épült a Fehér Kereszt vendégfogadó.

1844-ben február 14—19-g volt a szörnyű árvíz. A város nagyobb részét mintegy 4—5 méter magasságban borította el. Csak mikor a megrekedett jégtorlaszt sikerült ágyúval szétrobbantani, akkor apadt le hirtelen. A segélyakció hősiessé, de hiányos volt. A kár félmillióra rugott, Zsigmondháza 54 ezer koronára. A nyomor enyhítésére gyűjtés folyt országszerte. Ekkor adták ki az Aradi Vészlapokat, szerk. Császár Ferenc.

A jótékonyságnak is voltak már ekkor szervei: az uri nőegylet, alapította Bohus Jánosné Szögyényi Antónia (1840.) és a *polgári nőegylet* (1841).

A vész után a város sokkal szebben, rendezettebben épült fel. Dicsérik a régi utazók élénk forgalmát, rendes közevét. A színészet itt kellemes otthonra lelt (Hetényi). A nádor halálát (1847.) a város három hónapig gyászolta.

Még ugyanazon év szeptemberében (1848.) a város István főherceget nagy pompával fogadta.

¹⁾ Ez adatok Fábian Gábor kéziratban maradt művéből (Arad vármegye leírása, II. r. 1835.) vannak véve.

1848—1849.

A pesti március 15-iki események híre Aradra is hamar eljutott. Beláthatatlan néptömeg hullámozott örömujongással az utcákon, lelkesen ünnepelték az eszmék diadalát. Az események gyorsan követték egymást.

Április 11-én a belügyminiszter Bohus Jánost Aradmegye főispánjává nevezte ki; április 26-án választja meg Arad tisztikarát. Április 30-án felesküszik a Salbek Jakab főparancsnoksága alatt álló nemzetőrség. Örömrivalgással fogadták Török Gábort új polgármesterül.

A zavartalan öröm nem sokáig tartott, felhők tornyosulnak az ország déli részén. Eközben a megnyitandó országgyűlésre Aradvárosa június 17-én Salbek Györgyöt választja képviselőül.

Szerbek, rácok, oláhok, felbújtogatva, nyílt lázadásban törnek ki. A fenyegetett vidékekre az aradi nemzetőrök is elvonulnak, hősiességeküket Berchtold báró tábornagy nem győzi dicsérni, a hadügyminiszter személyesen tűzi mellükre az ezüst hadiérmet.

Azonban a katonaság és a polgári hatalom között csakhamar elmentétek élesedtek ki. Szeptember 10-én Berger János altábornagy, aradi várparancsnok, megtagadta a lázadók ellen kért két ágyú kiadását, felmenti a nemzetőröket a várban való szolgálat alól; a Mikalákára nyíló várkaput eltorlaszoltatja, az aradi kapu hídját felvonatja és a vár körül levő nyárfákat kivágatja. Október 3-án Berger, ígérete ellenére, az átvonuló Blomberg ezredéből háromszáz gyalogost bevezényelt a várba s a dsidásokat Uj-Aradon szállásolta el.

Október 5-én a várparancsnok megküldte a király október 3-iki manifestumát és másnap reggel 10 órára nyilatkozatot kívánt, a királynak engedelmeskedik-e a város, vagy a pesti kormánynak? Egyúttal követelte, hogy a nemzetőrök tegyék le fegyvereiket, az önkénteseket távolítsák el a városból; ő maga pedig a vár fokára kitűzte a fekete-sárga lobogót. A város azt felelte Bergernek, hogy vérét is ontja a királyért s engedelmeskedik neki, ha felelős miniszter ellenjegyzése mellett adja ki parancsait.

Október 6-án Berger ismételve felszólítja a várost, hogy a város utasítsa ki a területén levő honvédeket s a városban levő 6 ágyút szolgáltatassa be. A város kijelentette, hogy a várparancsnok nem avatkozhatik az ő belső ügyeibe. Erre Berger október 7-én délben a várost lövetni kezdte. A golyók sok kárt tettek a házakban és egy nemzetőrt megöltek. Október 9-én Berger ismét lövette a várost, közben a dsidások elfogják a Temesvárról visszatérő polgármestert, Török Gábort, és a várba kísérik.

Öt napra rá a nála levő 10,000 forint és a szerbek között bujto-

gató három fogoly dsidástiszt kiadása ellenében Berger a polgármestert szabadon bocsájtja.

A várparancsnok Aradot rövidebb-hosszabb időközökben bombáztatja. Október 21-én arról értesült, hogy a magyarok Máriássy vezérlete alatt Ujaradról a dsidásokat kiverték, erre október 22-én és 23-án hevesen lövette a várost. Egy ágyúgolyó Gallinyi Pál gyógyszerészt és hét éves fiát, Győzöt, halálosan találja, épen mikor a nyaralóban gyengélkedő nejéhez, báró Prónay Terézhez igyekeztek kocsin. Ezernyi nép igaz részvétellel kísérte az áldozatokat a sírkertbe. Október végén a város apraja-nagyja, kor- és rangkülönbség nélkül ásókkal, kapákkal, csákányokkal védősáncot épít a Maros parton; úrinők és egyszerű asszonyok kosarakkal vonulnak a kijelölt helyre, míg a védősánc elkészül.

November 4-én Berger öt sáncrabot átküld a hidon, hogy gyujtsák fel az ott levő ezerötszáz öl tűzifát és a kaszárnyát. Erre az aradiak, Bergernek a támadást megnehezíteni akarván, felgyújtják a Maroson átvezető fahidat. Berger ismét löveti a várost.

Arad vidékén állandó harc folyik nemzetőrök, oláh és szerb felkelők és a dsidások között. Berger november hóban ismét bombáztatja több ízben a várost.

Máriássy a december 3-áról 4-re viradó éjjel rohammal kívánta bevenni Arad városát, miután Aradra érkezett egy lengyel légió tíz ágyúval. A vállalat azonban nem sikerült. Erre új bombázás következett.

December 13-án a császáriak a felkelőkkel kiszorítják a magyarokat Uj-Aradról, Kún József aradi tüzér hősiiesen fedezi a visszavonulókat.

Berger 101 ágyúlövessel üdvözli I. Ferenc József trónralépését. A százegy ágyúlövés nagy kárt tett a városban. Nagyon sokan menekültek Aradról.

December 16-án megérkezik Vetter Antal tábornok, felülvizsgálja az ostromműveleteket és december 17-én megbizsa Gaál Miklós ezredest az ostrommal, Kossuth pedig december 18-án Boczkó Dánielt az aradmegyei mozgó nemzetőrség szervezésével. Gaál ostrom alá vette a várat, melynek ágyúit elhallgattatta.

Eközben hírek jöttek a kormány és az országgyűlés meneküléséről, a vesztett csatákról, így a remény, Arad várát elfoglalni, napról napra csökken.

1849. január havában csend áll be ; a vár sáncai megtelnek vízzel, a jégzajlás akadályozza a vár ostromlását. Az aradi tanács elhatározza, hogy a várőrséget kiéheztetéssel kényszeríti a vár feladására.

A vár szorult helyzetéről értesültek a császáriak. Február elején híre jön, hogy Leiningen és Rukavina császári ezredek nagyszámú szerb fölkelővel Temesvárról Arad felé tartanak. A temesvári sereg február

7-én este ellentállás nélkül elfoglalja Uj-Aradot, s a várat az ostromzár alól felszabadítja.

Február 8-án reggel elkecseregett harc kezdődik, Berger a várból löveti a várost, a császáriak és fölkelők túlnyomó erővel támadnak Uj-Arad felől a honvédekre. A város lakossága menekül, a vagyonosok ágyneművel megrakott kocsin menekülnek Pécskára és Simándra, a szegényebbek a hátukon batyúkkal és siránkozó gyermekeikkel a gyoroki hegyek felé sietnek.

A honvédek vitézül harcolnak. Dél előtt 11 órakor az ellenség ágyúi felrobbantják a honvédek háta mögött lévő puskaporos kocsik egy részét, erre a honvédek, azt vélve, hogy az ellenség hátra támadja meg őket, heves küzdelem közepette meghátrálnak s az ellenség betör a városba. A janicsárok csakhamar rabolni és gyilkolni kezdenek. Rosenberg Károly izraelita hitközségi jegyzőt Tököly-téri lakásán, feleségét, menyasszony leányát és kis leányát kegyetlenül legyilkolják, a lakást kirabolják; egy gazdag magyar molnárt és családját megölték, a holttesteket az emeletről az utca kövezetére dobják s a lakást kirabolják.

A honvédek ezalatt a városon kívüli téren, a Battonya felé vezető uton tanakodtak a teendőik felett a túlerővel szemben. A simándi úton hátrvédnek állást foglalt Asztalos Sándor a menekültektől értesült a veszélyről, melyben a város van. Parancsot nem várva, Boczkó Dániel buzdítására elindult kised csapatával s a hátráló csapatok egy részét csatlakozásra bírva, Schatzberg századossal a város felé vonulnak. Délután két órakor betérnek a Kossuth utcán, Asztalos Sándor baljában a 29-ik zászlóalj Szűz-Máriás nemzetiszínű lobogója, jobbában kardja. Oldalán halad Boczkó Dániel kormánybiztos, ajkain lelkesítő szavakkal, kezében egyszerű sétabottal. Három ágyú követte a csapatot, ezeket mesterinasok huzzák s polgárok voltak tűzmestereik. Az ágyúkat Fischer, a lugosi nemzetőrök hadnagya és Gönczy, a békési szabad csapat főhadnagya fedezte maroknyi csapattal.

A csapat a városba érkezik, elkecseregett küzdelem kezdődik. Csodálatos látvány. A zászlót vivő százados és egy botra támaszkodó öreg úr lelkesedése magával ragadja az idáig fejletlen honvédeket s nemzetőröket, sőt a vagyonuk megmentésével bajoskodó polgárokat is. Asztalos Sándor halhatatlanná tette emlékét. Délután 4 órára véres küzdelem után a magyarok az ellenséget a Marosnak szorítják. Az ellenség még egyszer összeszedi magát, de a 38-ik zászlóaljjal odaért Gaál teljesen visszaszorítja az osztrákokat. Sokan vesztek a Marosba, a város utcáin a betörő fölkelők százakra menő hullája feküdt. Az elesettek között volt Stankovics ezredes és Joanovics őrnagy is. Az elvérzett nemzeti hősök között egy sirban nyugosznak Hrabovszky honvéd és Mikolay békési nemzetőri hadnagy.

Boczkó Dániel kormánybiztos mindjárt a csatatéren őrnaggyá nevezte ki Asztalos Sándort, kinek emlékét a honfiui kegyelet őrzi.

Február 8-án délután négy órától kezdve egész éjjel, majd másnap is ágyuztatta Berger a várost. Ez egészen néptelen, az utcákon mindenütt holt testek heverték. Az összevissza lőtt s részben még égő házak a pusztulás megdöbbenő képét nyújtják.

A város a teljes feldulástól megmenekült, Berger ágyui azonban nap-nap után sok kárt okoztak és állandó rettegésben tartják a lakóságot. Február 26 és 27-én az ágyugolyók megölik Kükemezey honvédszázalaj hadnagyot és több polgárembert. Berger a várost rendszeren éjjel után kezdi lövetni, s ha a lövegek valahol gyujtanak, a várbeliek az oltást sűrű golyószórással igyekeznek megakadályozni.

Március hónapja is rettegésben telik; hatodik hónapja immár, hogy Berger a várost löveti.

Április 14-én az országgyűlés Debrecenben kimondja a Habsburg-Lothringen családnak trónvesztését és Magyarország függetlenségét. Arad városa Magyarország függetlenségének kimondását április 29-én méltóképen ünnepli és Kossuth Lajost mint Magyarország kormányzóját felirattal üdvözlí.

Május 24-én Berger újra bombáztatja a várost gyujtó gránátokkal és 24 fontos golyókkal, melyek igen sok kárt okoznak. Ez volt az utolsó nagyszabású ágyúzás. Hiteles adatok alapján a majdnem 9 hónapi ostrom alatt negyvenötezer lövés tétetett a városra.

Junius 11-én Török Gábor polgármester táborellátási biztosi elfoglaltsága miatt lemondott polgármesteri állásáról, mire a tanács Varjassy Jánost választotta meg.

Julius 1-én a várbeli őrség éhségtől kényszerítve feladja a várat. Berger altábornagy Vécsey tábornok jelenlétében Vetter altábornagnak átadja a vár kulcsait. 66 ágyú, 2000 mázsa puskapor, 1500 puska, egy millió töltény, több ezer ágyúgolyó, 830 töltött bomba jutott a magyarok birtokába, de a várban csak 3 tehén, egyetlenegy itce zsir és 7 véka gabona találtatott. Vetter altábornagy a nemzethez intézett kiáltványában örömmel tudatta, hogy: „Ott, honnan a pusztító elemek még nemrég is rombolták a virágzó várost, most büszkén leng a magyar trikolor,” egyuttal kijelentette, hogy „Arad városa kitüntetett ritka hazafisága s elszánt, minden vésszel bátran dacoló állhatatossága kiérdemli a nemzet háláját. Éljen a szabad hon! — végezte kiáltványát. — Éljenek Arad hős polgárai!”

Julius 2-án a város közgyűlésén Varjassy János polgármester bemutatja Vetter altábornagy hivatalos közleményét Aradvár átvételéről; 14 tagú bizosttágot küldenek Boczkóhoz, hogy ernyedetlen hazafiságáért s önfeláldozó munkás részvételéért, főleg a február 8-án, az ellenségnek

betörése és visszaveretése alkalmával, és legközelebb a vár foglalása körül tanusított hazafias buzgólkodásáért köszönetet mondjanak neki. A közgyűlés köszönetet mond a vár ostromlónak, a honvédeknek és nemzetőröknek s ünnepélyes „Te Deum“ megtartását határozza el.

A vár ideiglenes parancsnoka Bergmann József lett, kitől a parancsnokságot július 10-én véglegesen Damjanich tábornok veszi át, törött lábbal, de törhetetlen lélekkel. Ő azonnal hozzáfogott a vár kijavításához és felszereléséhez.

Július 17-én Kossuth kormányzó Aradra érkezik Beöthy Ödön és Asbóth kíséretében s Csernovics Péterhez szállott. Kossuth meglátogatja az ágyhoz szegezett Damjanichot s megtekintette a várat. A lelkesedés a városban nagy.

Az öröm nem tartott sokáig. Augusztus 1-én Azary honvédkapitány hozza a hirt, hogy a kormány Aradra jön. Augusztus 4-én a miniszterium Aradot jelentette ki a kormány székhelyének. A város tele van menekültekkel. Követek, kormánybiztosok, hivatalnokok, hírlapírók, papok a magyar fegyverek árnyékában kerestek menedéket Haynau vérbosszús fenyegetései elől.

Augusztus 10-én Görgei is megjön, 11-én hajnalban hadi- és minisztertanács tartatott, melyben Kossuth elkeseredett szóváltás után a nemzet intézkedéséig a legfőbb polgári és katonai kormányzatot Görgeire ruházta át. Görgei este 9 órakor megírja levelét Rüdiger orosz tábornokhoz. Augusztus 13-án Görgei feltétlenül meghódol az oroszoknak.

Paskievics orosz herceg megnyerte Görgei bizalmát azzal a bánásmóddal, melyben a magyar sereget részesítette, ezért írja Görgei Kisjenőről Aradra Damjanichnak, hogy a vezéreknél nincs más kötelességük többé, mint megkímélni további szenvedésektől a szegény, sokat szorongatott hazát. „Neked — végezte — mint a vár parancsnokának, nem lehet sem parancsolnom, sem tanácsolnom legfeljebb kérnem szabad, hogy szivedet inkább a humanitásnak, mint a dicsvágynak nyisd meg.“ Damjanich augusztus 17-én este Buturlin orosz tábornoknak átadja a várat, miután annak átadását Schlick osztrák tábornoknak előző napon megtagadta.

Augusztus 21-én Haynau tábornokszernagy, a „bresciai hiéna“ Temesvárról Aradra érkezik. Mindjárt másnap főbelövette Ormai (Aufenberg) Róbert ezredet. 23-án és 24-én Aradra hozzák az összes foglyokat. A volt tiszteket azonnal a várba viszik, hol minden tisztre Schlick tábornok 50 botot veretett. Augusztus 29-én több mint egy millió értékű magyar papírpénzt égetnek el a főtéren.

Midőn Haynau Aradra érkezik, a hadi törvényszék Ernst elnöklete alatt megkezdí működését. Howiger vezérőrnagy aradi várparancsnok, szigorú őrizet alatt tartja a foglyokat. A hadi törvényszék ítélete a leg-

súlyosabb, Isten és emberek előtt igazságtalan és kegyetlen. Mily naivnak bizonyult a hit és bizalom Paskievics és Rüdiger humanitásában. Bitóhalálra ítélik a nemzet legértékesebb fiait. Hadi törvényszék és a nemzetiségi vidéken levő magyar községeket lángba borító martalócok versenyt pusztítják a magyart, mely a nyugati kulturának védőbástyája volt mindenkor kelet barbárai: tatárok, törökök és egyéb keletről fenyegető veszedelem ellen. A helyett, hogy e bástyát erősítették volna, az örült hatalomvágy, s az önző rövidlátó bosszú romba dönti a bástyát.

Október 5-én a várba rendelik a lelkészeket, kiknek meghagyják, hogy október 6-án hajnalban ismét jelen legyenek. Ezekről tudta meg a nemzet, hogy amilyen hősök voltak a vértanuk, midőn győzelemre vezették a sereget, oly hősi lélekkel álltak a puskák csöve előtt és a bitófák alatt: Kiss Ernő, Schweidel József, Lázár Vilmos, Dessewffy Arisztid, Pöltemberg Ernő, Török Ignác, gróf Lahner György, Kné-zich Károly, Nagy Sándor, Leiningen Károly gróf, Aulich Lajos, Damjanich János és Vécsey Károly gróf.

Howinger tábornok várparancsnok könyörületlen, lelketlen ember volt. Még megérte, hogy az aradi haditörvényszék okt. 25-én halálra ítélte és azonnal föbe is lövette Kazinczy Lajos ezredes, Ferencnek, a költőnek fiát, november 7-én azonban saját szolgálóinak vigyázatlansága folytán keletkezett robbanás okozta sebeiben három heti kínos szenvedés után meghalt. Utóda gr. Thun altábornagy lett.

Aradvárában 16 vezért végeztek ki, 183 fogoly vasraverve sínylette a várfogságot, 217 egyszerű várfogságot szenvedett.

Arad város csendes, a hangulat nyomott és borús. Örömet kelt 1851. elején, hogy 59 aradi fogoly kegyelmet kapott. A népet a pénzügyi rendeletek keserítik, az adót könyörtelenül szedik.

1852. június 16-án I. Ferencz József meglátogatta Arad várát és városát. Lelkes fogadtatásban volt része. A várban 116 fogoly nyerte vissza szabadságát.

1854. április 11-én az uralkodó az egész országban megszüntette az ostromállapotot. Lakodalma napján április 22-én 26 fogoly nyeri vissza szabadságát. 1857. május 4-én I. Ferenc József először mutatta be ifjú feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország fővárosának, Arad kapui megnyitlak, s valamennyi politikai fogoly visszanyeri szabadságát.

Az 1861—67-ig terjedő időszak a nemzeti fellendülés kora nemcsak a megyei életben, hanem Arad városában is. A megyék restauráltván, Bohus János neveztetett ki főispánná (1860. okt. 30), a város polgármesteréül *Török Gábort* választották meg (1861. január 10.) De a tisztikar nem viselhette sokáig méltóságát. Az 1861-iki országgyűlés feloszlata után (aug. 22) lemondott, mivel a kancellária feloszlatta a város és megye hatóságát. A bekövetkezett *provisorium* idején Hofbauer

Lajos volt a kir. biztos, mellette Kronstadti Bolsano rendőrigazgató működött, ki a sajtót és színészetet nagyon korlátozta. 1865-ben újra megnyílt az országgyűlés.

1867-ben helyreáll az alkotmány. A miniszterium Szende Bélát nevezte ki Aradmegye főispánjává. Arad városa *Atzél Pétert* választja polgármesterré. Csendes, nyugodt idők következnek. Arad megye és Arad városa fejlődik, szépül.

Arad város fejlődése 1895—1910-ig.

Mindaz, ami itt Arad történetéről el van mondva, szűk keretbe foglalt képe a város küzdelmes múltjának. Jobbára ismert részletek, melyek Fábíán Gábor, Lakatos Ottó, Parecz István és kiváltképen Márki nagyértékű, tüzetes művéből mentek át a köztudatba. Az Arad városa képének teljessége szempontjából azonban mégsem mellőzhettem eme történeti visszatekintést. Figyelemmel kellett lennem azokra az olvasókra is, kik az említett művekhez alig-alig férközhetnek, de érdeklődéssel viseltetnek minden iránt, ami Arad jelenét is, múltját is illeti.

Arad történetének és fejlődésének folyamatát leghivebben, egyszerűs mind legbehatóbban világítja meg *Márki* nagy műve. A történeti események, a kulturális és gazdasági mozzanatok abban azonban csak 1895-ig vannak előadva. A legujabbkori fejlődésről hadd számoljanak be az itt következő fejezetek. A város közgazdasági fellendülése már az első részben méltatva volt,¹⁾ itt tehát folytatólag a város belső életét képező intézményekről, viszonyokról, közművelődési és humanitárius alkötásokról, politikai és társadalmi eseményekről és mozzanatokról stb. kell beszámolnunk.

Arad népessége. Arad népesedési mozgalmain évről-évre világosan meglátszik a gazdasági konjunkturák hatása. Míg az agrár-feudális gazdálkodási mód korszakában inkább katonai-politikai jellegű volt s így a népesség állandóan csekély volt és gyarapodása évről-évre, sőt még századról-századra is alig volt észlelhető, addig most, midőn minden elgondolható akadályok dacára, a kapitalisztikus termelési mód Aradon is megvetette a lábát, a népesedés rohamosan halad és Arad város e tekintetben minden bizonnyal Magyarország elsőrendű városai közé tartozik. Az ipari és kereskedelmi föllendülés mindegyre több és több ezernek ad munkát, megélhetést s így a messze vidékek lakosságát is magába szívja, nemcsak a közeli vidéknek napszámos keresetű lakosságát. A hivatalos statisztikai megállapítások adatait véve alapul, rögtön

1) Néprajzi kötet 72—93. l.

szembe ötlük ez a — bár lassú, — de kétségtelen gyarapodás. Így pl. 1890-ben Arad lakossága még csak 42.052 lelket tesz ki, 1900-ban már 53.903-ra szökik föl, 1910-ben, mikor az egész országot és így Aradot is kikezdte a mindennemű gazdasági, ipari és pénzügyi válság, mégis 61.719 lelket számlál Arad lakossága. Ha a gazdasági válságok nyomán járó kivándorlások és a szaporodás mesterséges korlátozása nem csökkentené a népesség számát, a szaporodási % nem 28 és 17 közt lefelé váltakoznék, hanem emelkedőleg 28 és 40, 45% közt.

A gazdasági konjunkturáknak a hatása a népesedés minden terén érdekesen mutatkozik a következő adatokból.

A *halálozások* statisztikai adatai pl. Aradnak következő képét tárják fel. 1898-ban 1219 halálozási eset fordult elő Aradon, 1909-ben pedig 1340. Tekintve, hogy a halálozások legnagyobb része a kiskorúakra esik, a mit a kulturális és egészségügyi viszonyoknak kell betudnunk, még sok helyen s így Aradon is, a külvárosokban, nagy kelete van a kuruzsló asszonyok mesterkedésének s ha kell az orvos, gyakran a nyomor akadályozza meg igénybe vételét. Így a beállott szaporodás arányához mérten ez eléggé kicsiny százalékot tesz ki.

A *születések* terén nem konstatálható a várható eredmény. Mig 1898-ban 1428 a születési esetek száma, addig 1909-ben csak 1414 születésről számolhat be Arad város anyakönyvi hivatala. Ezt a hanyatlást minden bizonnyal a mindegyre nagyobb arányokat felöltő kivándorlásnak kell tulajdonítanunk. Hozzájárul ehhez bizonyosan a nyomor is és a létet megkönnyítő *egyke*.

Örvendetesebb, de nem teljesen megnyugtató képet nyújt a *házasságok* statisztikája. 1898-ban csak 379 házasság fordult elő Aradon, míg 1909-ben 489. A kivándorlás fontosságáról természetesen itt sem kell megfeledkezniünk, sem a házasságot helyettesítő együtelésről, vagyis a vadházasságról.

Nemzetiség és nyelv szerint Arad lakossága egyébként a következőkép oszlik meg. A régi időkkel szemben, a mikor város vezetősége is jobbára szerbek és németek kezében volt s így annyival inkább volt tehát túlnyomó a nem magyar ajkú lakosság, ma számban és vezető szerep tekintetében jóformán kizárólag a magyar elem dominál.

A legutóbbi statisztikai adatok szerint Arad *magyar nyelvű-nek* vallotta magát 45767 lakós, romának 8958, szerbnek 5171, németnek 1039, tótnak 211, egyébféle pedig volt a népszámlálás idején 573. E számadatok kézzelfoghatósága igazolják a magyarság térfoglalását. Még a 19-ik század hatvanas éveiben is jobbára nemzetiségi színezete van Aradnak s inkább egy kis vidéki szerb vagy román kolóniának volt tekinthető, a kiegyezés után pedig rohamosan emelkedik a visszaszerzett szabadságjogokkal egyszerre a város szellemi, anyagi fejlődése és a

magyarságnak mindegyre tulnyomó száma annyira, hogy ma már a többi összes nemzetiségek számánál háromszorta többet tesz ki.

Amilyen változatos Arad város képe nyelv szerint, olyan az *felekezeti* szempontból is. A felekezeti élet nemcsak a mutatkozó számadatokban nyilvánul meg élénken Aradon, hanem élénk felekezeti mozgalom is van itt. Az utóbbi években feltűnően társadalmi uton is történt mozgalom ez irányban. Tulnyomó számban van a *római katolikus felekezet*, melynek 33018 hive van a városban. A görög-hatholikusok száma 873, görög-keleti (szerb és román) van 14056, evangélikus-református 6419, ágostai-evangélikus hívő van 2148, unitarius 307, izraelitának vallotta magát 7811, egyéb felekezet (örmény-katolikus, mohamedán stb.) 197.

A hitélet erősségére és szívósságára vall az a körülmény, hogy az utolsó népszámlálás alkalmával *egyetlen egy ember vallotta magát felekezet nélkülinek.*

Minden felekezetnek meg van a maga temploma, a római katolikusnak a minorita atyák temploma szolgál az istentisztelet helyéül, de már tekintélyes összeg gyűlt össze egy új templomra, melynek patrónusa a város lesz.

Az *anabaptisták, nazarenusok* szektájáról kell még megemlékeznünk, akiknek Aradon magyar és román hiveik számára imaházuk is van. A statisztika azonban nem tünteti ki külön a számukat. Útánjárásunk szerint körül-belül 8—900-ra tehető a számuk Aradon.

Katonaság (helyőrség, honvédség, csendőrség, kaszárnyák). A földrajzi fekvés és a történelmi események mintegy praedestinálták Arad városát, hogy úgy védelmi, mint támadó szempontból helyőrségi állomás legyen. Rendkívüli fontosságát jelenti e tekintetben a Mária Terézia királynő idejében fölépült s az akkori viszonyok közt elsőrendű katonai vár, amely méreteivel, berendezésével ma is csodálkozást kelt a szemlélőkben. Az újabb várszerkezetek és a hadi taktika ma már használaton kívül helyezték és most csupán mint katonai laktanya szerepel.

Az aradi katonaság a közös- és a honvéd hadsereg ezredeiből rekrutálódik.

Arad katonailag a temesvári VII. hadtesthez tartozik, amelynek a 33-ik gyalogezrede, a híres *nustu* regiment, melyet így a benne szolgáló román legényekről kereszteltek el. Az ezred örökös neve a *II. Lipót császár ezred*. Az ezrednek csak első, második és harmadik zászlóaljja állomásozik Aradon, a 4-ik zászlóalj Focában van Boszniában.

A hadtest és ezred részéről a következő katonai hatóságok székelnek: a katonai állomás parancsnoksága, a 34. gyalog dandárparancsnokság, a 33-ik számú hadkiegészítő parancsnokság. A várban van a helyőrségi törvénytiszt, a csapatkórház, az élelmezési raktár,

építészeti iroda, a kezelő osztály, a katonai fegyintézet, amely az egy évnél hosszabb büntetésre ítélt katonák büntetési helyéül szolgál az egész monarchiában.

A közös hadsereg kebeléből itt van még Aradon a 3-ik és a 12-ik huszárezrednek egy egy része.

A 3-ik, *Hadik* nevet viselő huszárezrednek Aradon csak a pótkerete van, az ezred törzse és utász szakasza *Przemyslben*, a többi kiegészítő részek pedig *Grodekben*, *Hruszowban* és *Jawrowban* vannak.

A 12-ik huszárezred törzse, második osztálya és utászszakasza Aradon állomásoznak; az első osztály Nagyikindán, a pótkeret pedig Kassán.

A közös hadseregből Aradon van még a temeskubini vadász zászlóaljnak egy pótszázad kerete, mely szintén a várban székel.

M. kir. honvédség. A honvédség kebeléből a lugosi m. kir. 8-ik gyalogezrednek a 3-ik zászlóalja állomásozik Aradon. Az ezred egyébként a szegedi II. honvédkerületi parancsnoksághoz tartozik.

Aradon székel még a honvédséghez beosztott népfelkelés 25-ik járásának parancsnoksága is. Parancsnoka a helybeli honvéd zászlóaljnak a parancsnoka.

A honvédgyalogságon kívül Aradon székel még a szegedi 3-ik huszárezred első osztálya.

M. kir. csendőrség. A rendes katonai rangon kívül van Aradnak még a katonai fegyelem alatt álló és a honvédséghez beosztott csendőrségi állomása is, a melynek hatásköre azonban Arad városra nem terjed ki, lévén a városnak saját rendőrsége.

Az aradi *szárnyparancsnokság* három *szakaszparancsnokságra* és tiz járásparancsnokságra oszlik. A szakaszparancsnokságok székhelye Arad, a járásparancsnokságoknak pedig, Arad, Borosjenő, Borossebes, Elek, Kisjenő, Magyarpécska, Máriaradna, Nagyhalmágy, Tornova és Világos.

Laktanyák. A katonai kormányzatnak mindenkor kiváló gondját képezte az, hogy a szolgálatra bevonult legénységnek megfelelő tágas, kényelmes, szóval a hygiéne kellékeinek megfelelő helyiség jusson és mindenütt az országban azonnal felöltik a járó-kelőnek a külső csinnal és egészséges területen felépült katonai kaszárnya.

A közös hadsereghez tartozó 33-ik gyalogezred, mint már tudjuk, a várban székel, a többinek saját külön kaszárnyája van.

A honvédgyalogság a *Kossuth-utcai kaszárnyában* van elhelyezve. Az épület külseje egyszerű, udvara azonban igen nagy s az ujoncok első gyakorlatainak teljesen megfelel.

A *honvédhuszárság* a Kossuth-utca végén levő, a vásár-téren fekvő, óriási területen fölépült kaszárnyában tartózkodik. A város tulajdonát

képező kaszárnya magas, egy emeletes épület, mely minden tekintetben kielégítheti a katonai igényeket.

A közöshadseregbeli huszárlaktanyája a *Pécskai uton fekvő kaszárnyában* van, amely Arad vármegye tulajdona. Pavillon-szerű, egyemeletes, több részből álló kaszárnya ez, amelynek elő részében az ut felől vannak a tiszti lakosztályok, ezek mögött mélyen a sok közlegényi lakás, a raktárok, istállók.

Arad közigazgatása. Arad 1834-óta törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi város. Mint ilyen közvetlenül az országos kormánynak, illetve a belügyminiszternek van alárendelve. Közigazgatásilag a következő *hét kerületre* van osztva: I. *Belváros*, II. *Sarkad*, III. *Erzsébetváros*, (Pernyáva), IV. *Ujtelep*, V. *Poltura*, VI. *Séga*, VII. *Gáj*. Ezek a kerületek semminemű autonómiát nem élveznek, nincsen külön előljáróságuk, mint pl. Budapesten. Kormányzatuk a központi közigazgatás végzi s egyedül Gáj az a kerület, melynek ott tartózkodó saját alkapitánya van és ide beosztott anyakönyvi hivatala (II-dik anyakönyvi kerület).

Arad város közigazgatását a főispánnak mint állami közegnek ellenőrzése mellett a polgármester vezetése alatt a következő hivatalok intézik:

Főispáni hivatal személyzete a főispánból és titkárból áll.

A *Polgármesteri hivatalhoz* közvetlenül tartozó ügyeket a polgármester, egy fogalmazó és egy irnok intézi el.

Arad város jegyzői kara áll egy főjegyzőből és két aljegyzőből.

Rendőrség. A közrendi és vele összefüggő ügyeket a kapitányi hivatal végzi.

A *kapitányi hivatal* áll a *főkapitányi* hivatalból, a *bűnügyi* osztályból, *cselédügyi* osztályból, *iparügyi* osztályból, *szegényügy* osztályból, *kézbesítő* hivatalból és *rendőrbiróságból*.

Ezen ügyeket a főkapitány, egy tiszteletbeli főkapitány, 2 fogalmazó, négy rendőrhadnagy, öt segédtsízt és két irnok végzi el.

A központban lévő kapitányi hivatal mellett működik még a *Gáji alkapitányi hivatal*, mely egy alkapitányból, egy segédtsíztből és egy irnokból áll.

A *számvevőiségi* hivatal egy fő- és egy helyettes számvevőből, egy alszámvevőből, két számtíztből, két segédtsíztből és három irnokból áll.

A *főpénztári* személyzet áll egy főpénztárnokból és három ellenőrből.

Az *adóügyi osztály* élén áll a tanácsos, mellette működik a számvevő, öt számtízt, négy segédtsízt, hat adótízt, tizenegy végrehajtó és öt irnok.

A *fogyasztásiadóhivatalt* egy felügyelő és egy helyettes felügyelő vezeti, melléje van osztva két könyvelő, egy pénztárnok, egy ellenőr és tizenkét vizsgáló.

A *mérnöki hivatal* tagjai a főmérnök, a gépüzemigazgató, két al-mérnök, két segédtsízt, egy hordójelző, négy felügyelő és két irnok.

A *közegészségügyeit* az *orvosi hivatal* intézi, mely áll a főorvosból, a négy kerületi orvosból, két állatorvosból, egy ügyészből, két egészségügyi biztosból és egy irnokból.

A város jogi ügyleteit az *ügyési hivatal* intézi el, mely áll a tiszti főügyészből, segédtsíztből, alügyészből, és egy irnokból.

Az *árvaszék* tagjai az elnök, a helyettes elnök, az ülnök, a közgám, az irodatsízt, a nyilvántartó, az irnok és a leltározó.

A *községi bíróság* áll a községi bíróból, végrehajtóból és irnokból.

A *katonai ügyosztályt* a tanácsos vezeti a melléje rendelt két irnokkal.

Az *iskolai ügyosztályt* áll egy tanácsosból, egy jegyzőből és egy segédtsíztből.

Arad város *levéltárát* vezeti egy levéltárnok, segédlevéltárnok és egy irnok.

A városi tanács mellett működik az *iratkezelőség*, mely áll iktatóból, kiadóból, segédtsíztből és négy irnokból.

A *vágóhídi kezelőség* élén áll az igazgató, melléje vannak rendelve egy állatorvos és egy irnok.

Az *anyakönyvi hivatalt* vezeti két anyakönyvvezető, két helyettes anyakönyvvezető és két irnok.

A *tűzország* áll a főparancsnokból, egy alparancsnokból, 8 városi és harminchat önkéntes tűzoltóból.

Arad város *törvényhatósági testülete* áll 140 tagból, felerészben virilisi és felerészben választott tagokból.

Arad város *vagyona*. Városunk ingó- és ingatlan vagyona együttesen 40,524.827 koronát tesz ki. Ez a vagyon egyrészben ingatlan földbirtokból, másrészt ingó-pénzalapokból és értékpapirokból áll, melyből Arad város háztartását, szükségleteit fedezi.

Arad város ingatlan földbirtoka 19,530 hold föld, melyből 16,586 hold a külháztartáshoz tartozik és mint bérlet jövedelmez, míg 2944 hold belsőséget képez és közvetlen kezelés alatt áll.

Ezzel az ingatlan birtokkal szemben a következő (20,000 koronán felüli) alapok állanak Arad város kezelése alatt:

Autóbusz közuti közlekedés fenntartási alap 40261·22 K., *Árvaház* fenntartási alap 48991·35 K., *Cseléd-menhely* alap 35357·12 K., *Dengl József városi árva kiházasítási* alap 22004·99 K., *Erzsébetkirályné szobor* alap, *Gyámletét pénztár* alap 2500964·21 K., *Hidépítési* alap

182483·18 K., *Ipariskola fenntartási alap* 56771·66 K., *Kövezet fenntartási alap* 261125·77 K., *Letét* (közigazgatási) 714539·61 K., *Neumann Ede szegény segély alap* 20842·03 K., *Neuman Testvérek iparos munkás segély alap* 25388·15 K., *Spitzer Ignác féle kórház alap* 510236·29 K., *Szennyvíz csatorna üzem alap* 34007·01 K., u. az tartalék 32165·31 K., *Templom építési alap* 239009·72 K., *Tiszti nyugdíj alap* 104396·94 K., *Törzsvagyon gyáripár fejlesztési alap* 518092·24 K., *Vesztőhely alap* 85858·29 K., *Weitzer János jótékony alap* 621532·05 K.

Ezen nagyobb alapokon kívül Arad város kezelése alatt áll még 71, összesen tehát 92 alap, amelyek azonban vagy alig érik meg a 20.000 K-át vagy mélyen alatta állanak és csak hosszú évek után lehet remélni, hogy rendeltetésüknek megfelelhessenek.

Az alapok hosszú sorozata és azoknak többé-kevésbé, a viszonyokhoz és az időkhöz mért virágzó állapota arról tanuskodik kétségtelenül, hogy a városunk vezetőségének úgy a jelenben mint a múltban szívében feküdt a város polgárainak jóléte minden irányban.

Arad város két és fél millió koronát felülmuló kiadásait a következő jövedelmi forrásokból fedezi:

Átírási díj 75000 K., *Szikvíz és boza-adó* 17000 K., *Végrehajtási költség* 20000 K., *Szemledíjak* 16880 K., *Vágóhídi bevételek* 42000 K., *Községi iskolák megszűnt tandíjainak állami megtérítése* 19200 K., *Polgári fiú és leány iskolai tandíj* 33000 K., *Állami segély elemi és polgári iskolák után* 54860 K., *Női ipariskolai tandíj* 15100 K., *Kereskedői tanonciskolai bevétel* 17010 K., *Helypénz bevétel* 85240 K., *Házikertészet felesleges terményei* 21200 K., *Városi bérházak jövedelmei* 126760 K., *Fatelep bérlet* 12796 K., *Földhaszon bérlet* 208000 K., *Legelők bevétele* 22800 K., *Házi kezelésben levő földek jövedelme* 10430 K., *Törzsvagyon alap hozadéka* 68503 K., *Állami borítal és hus fogyasztási adóból* 255500, *Állami kárpótlás a fogyasztási adójövedelmek csökkenéseért* 88000 K., *Italmérési többlet jövedelemből* 30⁰/₀ részesedés 36000 K., *Fogyasztási adó mint községi pótlék* 75910 K., *Állami segély a tisztviselők fizetésének kiegészítésére* 50000 K., *A fedezetlen hiánynak* 76⁰/₀-os községi póttadóval való fedezése 951521 K. Ezekon kívül van még 53 jövedelmi forrás, amelyek azonban tételenként a 10000 koronán jóval alul állanak s mint ilyenek különösebb fölemlítést nem igényelnek.

Arad város alapjai, alapítványai. Közjótékonytságot szolgálnak s általános céljuk csupán a segélyezés minden különös kikötés nélkül.

Neuman Ede alapítvány, *Pálffy Józsefné* szül. Kishalmi Klementin alap, *Neuman Testvérek* alap, *Báró Bohus Zsigmond*, *Arad* szab. kir. város alapja, *Neumann Dániel* és neje szül. *Fürst Mária* alap, *Halász Ferenc* alapítvány, *Nagy Kálmán* alapítvány, *Domány Stefania* alap, *Neuman Marika* alap, *Spitzer Ignác* alap (I.), *Dengl József* alap, *Spitzer*

Ignác alap (II.), László gyermek alap, Özv. Brunhuber Kálmánné alap, Andrényi Lajos alap, Salacz Gyula alap, Gyulai István-féle alap, Bogdánffy Gyula alap, Cukor László alap, Spitzer Ignác alap (III.), Bonnaz Sándor alap.

A tanulni vágyó fiatalság támogatására szolgálnak a következő alapítványok :

Hercska Móré, Schertz Józsefé, Salacz Gyuláé, Andrényi Béláé, Dr. Remetey F. Károlyé, Dr. Marschall Lajosé és Löffler Jakabé.

Ezek az alapítványok valamennyien minden iskolai év végével válnak esedékessé (junius 30-án).

A közjótékonytságot szolgáló alapok mikénti és hova fordításáról a kapitányi hivatallal karöltve a tanács gondoskodik ; a tanulmányi alapok hová fordítása felett pedig a törvényhatóság közgyűlése dönt.

Hivatalok, intézmények, értelmiség. A földrajzi helyzet, a történelmi szerep és az anyagi szellemi fejlettség azok a tényezők, melyek a községeket, városokat bizonyos vidékek, kerületek, vármegyék országok központjává szokták tenni. Aradot is ezek a tényezők tették a róla elnevezett vármegye székhelyévé.

Arad is, mint vármegyei székhely, magában foglalja a vármegye összes ide koncentrálható intézményét. Amit az állami, központi hatalom a maga decentralizált szervéből a vármegyének juttatott a lehetőségig mind itt van nálunk.

Hozzá véve ezekhez magának a városnak autonom kormányzásához szükséges intézményeket, valamint a fejlődéséhez szükséges önmaga alkotta és fenntartott egyéb intézményeket: a hivataloknak hatalmas tömege van itt. Ezeknek személyzete egymaga teszi ki azt a hires középosztályt, a melyet a városok, a vármegyék intelligenciájának, értelmiségének szoktunk nevezni. Alig csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az országban alig van olyan vidéki város, a mely számra és minőségre olyan értelmiséggel dicsekedhetnék, mint Arad szab. kir. város.

Városunk *értelmiségének* színvonalát és mennyiségét ékesen igazolja a következő kimutatás :

Arad város szolgálatában áll mint közigazgatási *tisztviselő* összesen 167 ember. Ezen számban bennfoglaltatnak az irnokok is, akiknek legnagyobb része legalább középiskolai vagy ezzel egyenértékű más szakiskolai képzettséggel bírnak, sőt koronkint egyetemi végzettségű emberek is vannak köztük.

Egyik legértékesebb kultur-anyagát képezi, mint minden városnak, úgy Aradnak is a középiskoláknak és különböző szakiskoláknak a *tanári kara*. A tanárok száma Aradon 127.

Méltán sorakoznak melljük a *polgári iskolai* tanítók, valamint az *elemi iskolák* tanítói, akik között nemcsak szakképzettség, de általános

műveltség és közéleti tevékenység folytán számosan tiszteletreméltó népszerűségnek örvendenek. Az aradi minden rendű paedagogusok kiválóságát igazolja az a tény, hogy közülök nagyon sokan vagy Aradról elkerülve, vagy itt maradva, országos hírnevet szereztek. Nincs Aradon olyan nagyobb arányu hazafias, vagy bármilyen színezetű általános mozgalom, melyből a tanárság ki ne venné részét.

A *polgári iskolai* tanítók száma jelenleg 30, a két községi intézetben, az *elemi iskolai* tanítóké 128, és pedig 87 *községi*, 27 *állami* és 14 *felekezeti iskolai* tanító.

A *lelkészi kar* Aradon feltűnően kicsiny számú. A római katolikus egyháznak eddig nincs saját temploma, sem külön lelkésze. A katolikus hívek a minoritáknak itt székelő rendjéből veszik papjaikat. Ilyenképen van az aradi r. k. egyháznak egy világi lelkészi teendőket végző minorita rendi papja és egy káplánja.

A római és görög-katolikus egyházaknak még nem lévén önkormányzatuk, itt az egyházi szervezkedésről tovább szó nem lehet.

A *görög-katolikus* egyháznak egy esperesi rangban lévő lelkésze van.

A *görög-keleti román* egyház község püspöki székhelyen van, ennél fogva több papja van Aradon, akik vagy az egyházmegye papnevelő intézetében vannak alkalmazva mint tanárok, vagy pedig a szentszéknél mint előadó, esetleg más minőségben. Magának az egyházközségnek van Aradon három lelkésze, az egyik esperesi rangban és egy segédlelkésze. Az egyházközséget a *bizottság* és a *képviselőtestület* kormányozza; amannak 24, emennek 60 tagja van.

A *görög-keleti szerb* egyházközségnek Aradon és Gájban van egy lelkésze és egy segédlelkésze Aradon. Az egyházközséget mint a románoknál, itt is az egyházközségi *bizottság* és a *képviselőtestület* kormányozza; amannak 12, emennek 36 tagja van.

Az *evangelikus-református* egyháznak egy lelkésze és egy segédlelkésze van. A hitközséget a *gondnokok* és a 36 tagu presbiterium kormányozza.

Az *ágostai hitv. evangelikus* hitközségnek van egy lelkésze. A hitközséget a felügyelők, gondnokok és a hitközségi tanács kormányozza.

Az 1909-ik évben megalakult Aradon az *unitárius* hitközség is. Istentiszteletet egyelőre csak a négy főünnepen tartanak a helybeli ág. ev. hitközség templomában. Kormányzását a gondnokok és presbiterek végzik. A hitközség egyelőre mint a budapesti hitközség fiókja szerepel.

A magyar és román *baptista hitközségek* kormányzata kommunisztikus, ügyeiket a hívek közös megállapodása szerinti időben a hívek egyeteme intézi el.

Az aradi *izraelita hitközség* az ország első hitközségei közé tartozik. Főrabbijai régóta már mint tudományosan képzett, rendszeren a doktori rangfokozatot elnyert férfiak, akik mint elsőrendű szónokok is országos hírnévnek örvendenek. Vagyonilag szintén az elsők között van.

Szervezete a következő: *Elöljárósága* áll két elnökből, iskolaszéki elnökből, hitközségi két képviselőből és három zsinagógai előljárból. Az előljárbóság a *tisztviselőkkel* egyetemben képezik a végrehajtó közeget.

A tisztviselői kar áll a főrabbiból, főkántorból, jegyzőből, pénztárnokból, hittanárból, karvezetőből, orgona-mesterből és előimádkozóból, akik az előljárbósággal egyetemben a *képviselő-testületnek* számolnak be működésükről. A képviselőtestület tagjainak száma 40.

A képviselőtestület feloszlik kultur, iskolai, gazdasági, pénzügyi alosztályokra és jogügyi bizottságra.

Arad város kulturális nivójának kétségbevonhatatlan fokmérője az *írói, a hirlapírói és művészi gárda*.

Aradon *három* nagy és *egy kisebb* napilap jelenik meg magyar nyelven, ezeken kívül *két hetilap*. A lapok külső megjelenése, nagysága, tartalma szerkesztési módja és kivált a hang, amelyen a közönséghez szólnak, azt bizonyítják, hogy az aradi újságírók bátran sorolhatók a hivatásos írók táborához. Számuk 28 és 40 közt változik.

Itt meg kell emlékeznünk arról is, hogy 1895 óta Arad a hazai román hirlapirodalom központjává emelkedett. 1913. év elején *két* román politikai *napilap* jelent meg Aradon. Megjelenik itt még egy politikai román heti lap is és a román gör. kel. egyháznak hivatalos közlönye.

A *képzőművészetet* képviseli két szobrász és két festő.

A *jog- és igazságszolgáltatás* szolgálatában Aradon *97 ügyvéd* és *61 ügyvédjelölt* áll.

Az aradi kir. törvényszék kerületéhez tartozó *kir. közjegyzők*-nek Aradon van a közjegyzői kamarájuk, melyhez Aradon kívül a borosjenői, kisjenői, körösbányai, pécskai és világosi kir. közjegyzői hivatalok tartoznak. Magában Aradon *két kir. közjegyző* van és két *közjegyzői helyettes*.

Arad város területén 45 orvos végez magánpraxist; ezeken kívül az Aradmegyei közkórházban van 9 orvos, az Aradvárosi gyermek-kórházban 2 és az izraelita kórházban 2. Ide lehetne még számítani a 8 katona orvost, akik végszükség esetén nyújtanak segílyt a szenvedő emberiségnek. Járványok, balesetek idején rendelkezésükre áll a különben nehezen megszerezhető városi mentő-kocsi.

A szükséges gyógyszereket 11 gyógyszerárban szerezheti be a közönség. Van Aradon 14 működő *gyógyszerész* és 59 *gyógyszerészsegéd*.

A bejegyzett *szülésznők* száma feltűnően nagy. A nyilvántartási adatok szerint Aradon 129 szülésznő van.

Hivatalok: A városi és vármegyei *közigazgatási* hivatalokon kívül a következő hivatalok vannak még Aradon:

A Maros mentén emelkedik a nagy igazságügyi palota, melyben a kir. *törvényszék*, a kir. *ügyészség* és a kir. *járásbíróság* foglalnak helyet. Ugyanezen épületben van elhelyezve a kir. *ügyészségi fogház* is, melybe az egy évet meg nem haladó fogházra büntetettek helyeztetnek el.

A kir. *törvényszéknek* van az elnökön kívül 19 bírása, 8 jegyzője, 4 joggyakornoka, egy irodaigazgatója, 3 telekkönyvvezetője, 12 személyből álló kezelő személyzete, 3 törvényszéki orvosa, 3 kereskedelmi és váltó törvényszéki ülnöke, 4 tolmácsa, 2 írásszakértője, 4 könyvszakértője, 2 építészsakértője, 1 gazdasági szakértője, 1 bor szakértője és 1 törvényszéki vegyész.

A kir. *ügyészség* élén áll a vezető kir. ügyész, az alá rendelt 3 ügyésszel és 1 jegyzővel. Az ügyészség kezelési ügyeit 4 kezelőtiszt végzi.

A kir. *fogháznak* van egy felügyelője és 3 fogházőrmestere.

A kir. *járásbíróáságnak* van egy vezetőbírája és 8 bírása (6 polgári és 2 büntetőbíró), 2 jegyzője, 2 ügyészi megbízottja, 8 tagból álló kezelő személyzete és 4 őrök.

Az Aradvármegyei kir. *tanfelügyelőség* tagjai a kir. tanfelügyelő, 2 segéd-tanfelügyelő, 2 berendelt tanító és 1 napidíjas.

A kir. *pénzügyigazgatóság* személyzete áll 1 igazgatóból, egy helyettes igazgatóból, egy pénzügyi tanácsosból, 4 pénzügyi titkárból, 4 segédtitkárból, egy kezelőből, 1 felügyelőből, 1 irodavezetőből, 2 irodatisztból, 1 gyakornokból, 2 végrehajtóból.

A pénzügyigazgatóság mellé van osztva *egy számvevőség*, melynek tagjai egy főnök, 3 számtanácsos, 6 számvizsgáló, 6 számellenőr, 4 szám-tiszt és 3 számgyakornok.

A kir. *adóhivatalnak* (állampénztár) van egy főnöke, 1 főellenőre, 1 pénzkezelője, 5 főtisztje, 8 tisztje és 1 gyakornoka.

Az Aradon állomásozó m. kir. *pénzügyőrség* két részre oszlik, *aradira* és *aradvidékire*. Ezeknek élén áll a pénzügyőrségi felügyelő és a 2 pénzügyőri főbiztos. A két főbiztosság alá tartozik Aradon és a vidéken 15 pénzügyőri szakasz.

A m. kir. *fővámhivatalnak* van 1 fővámszedője, 1 ellenőre és 1 vám segédtisztje.

A m. kir. *sóhivatal* áll egy kir. sótárnokból és 1 ellenőrből.

A m. kir. *dohánybevéltő hivatalnak* van 1 felügyelője, 3 kezelője, 1 dohányjövedéki tisztje, 1 dohánybevéltő kezelője és 3 dohányjövedéki tisztje.

A kir. kincstári ügyészségi hivatal áll 1 főnökből, 1 kincstári ügyészből, 1 alügyészből és 1 irodatisztból.

M. kir. jószágigazgatóság. A Ferdinánd- és Széchenyi-utczák sarkán egy monumentális arányokban épített palota emelkedik, a földmívelési államépület. Ebben van elhelyezve a m. kir. jószágigazgatóság nagy kiterjedésű működési körrel bíró hivatala. A hivatal szervezete a következő: Élén áll a jószágigazgató és a két igazgató-helyettes. Tisztviselők: 1 jószágfelügyelő, 1 titkár, 4 segédtitkár, 7 fogalmazó, 2 gazdasági segédtsízt, 1 segédhivatali igazgató, 1 irodatiszt, 3 segédirodatiszt, 2 főmérnök, 2 mérnök, 1 építész, 1 mérnöksegéd, 1 műszaki irnok. A hivatal alá van rendelve a vidéken különböző helyeken felállított 6 kincstári ispánság és 7 telepkezelőség.

A jószágigazgatóság mellé rendelt *sámvevőségnek* van 1 főnöke, 2 főnökhelyettese, 6 számtanácsosa, 10 számvizsgálója, 7 számellenőre, 6 számtisztje és 6 számgyakornoka.

Kir. államépítészeti hivatal. Ennek a hivatalnak van Aradon 1 főnöke, 6 műszaki személyzete és 10 útmestere (ezek közül Aradon 2).

Kulturmérnöki hivatal. Ezt a hivatalt vezeti a főnök, az alája rendelt 3 mérnökkel, 1 irodakezelővel, 5 vizmesterrel. A kulturmérnökség felügyelete alatt állanak: 1. Az aradvármegyei fehérvörösi József nádor malom csatorna-társulat (székh. Borosjenő). 2. A szárazéri ármentesítő és belvyszabályozási társulat (székh. Makó). 3. Az arad-csanádi öntöző csatorna-társulat. 4. A hódmezővásárhelyi pusztai vadviz szabályozó társulat.

A kir. folyammérnöki hivatalnak van 1 hivatalfőnöke, 1 műszaki tanácsosa, 2 főmérnöke, 1 irodatisztje, 1 számtisztje, 1 folyamfelügyelője Aradon és 3 a vidéken és 1 medertisztítási kormányosa.

M. kir. állami erdőhivatal. Élén áll a hivatalfőnök a melléje osztott 5 erdőmérnök tisztviselővel, 5 erdőgondnokkal (Aradnak csak egy) és a négy kezelő erdőtisztrel (ezek közül egy sincs Aradon).

M. kir. iparfelügyelőség hatásköre kiterjed Arad város és vármegye, valamint Hunyadvármegye területére. Az aradi hivatal áll egy iparfelügyelőből és 1 segédfelügyelőből.

A m. kir. állami szőlőtelepnek van Aradon egy igazgatója, 1 telepfelügyelője, három szőlészeti és borászati felügyelője és egy irattárosa.

M. kir. államvasutak üzletvezetősége Arad legnagyobb hivatala. Szervezete a következő: *Központ* élén az üzletvezető és 1 üzletvezető-helyettes. *Ügyosztályai: Általános ügyosztály.* Személyzete: 1 osztályvezető, 1 osztályvezető-helyettes, 1 főellenőr, 2 segédtitkár, 3 ellenőr, 6 fogalmazó, 2 hivatalnok, 14 irodakezelő, 4 írógépkezelő, 1 tanácsadó orvos, 3 pályaorvos, 19 irnok és 1 műszaki rajzoló.

Pályafenntartási és építési osztály. Személyzet: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 2 felügyelő, 3 főmérnök és 19 mérnök, 1 havidíjas mérnök, 1 ellenőr, 1 hivatalnok, 1 irodakezelő és 3 műszaki rajzoló.

A forgalmi és kereskedelmi osztály személyzete: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 2 felügyelő, 13 főellenőr, 14 ellenőr, 4 hivatalnok, 12 irodakezelő, 5 távirász, 2 vizsgáló főkalauz, 2 irnok.

A vontatási osztály személyzete: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 10 főellenőr, 15 ellenőr, 22 hivatalnok, 1 főmérnök, 1 irodakezelő, 10 irnok.

Az aradi máv. szertárnak van 1 szertárvezetője és 4 szertárosa. Ide tartoznak még a szolnok—piski-i vonal szertárai.

Az osztálymérnökség áll 1 osztályvezetőből, 2 mérnökből, 1 ellenőrből, 1 irodakezelőből, 1 műszaki rajzolóból és 8 felvigyázóból.

A fűtőháznak van 1 főnöke, 3 mérnöke, 2 hivatalnoka, 4 irodakezelője, 4 mozdonyfelvigyázója, 17 főmozdonyvezetője és 42 mozdonyvezetője.

Állomásfőnökség, személyzete 1 állomásfőnök, 3 főellenőr, 6 ellenőr, 4 fogalmazó, 27 hivatalnok, 6 pénztárkezelő, 1 ruhatárkezelő, 2 irodakezelő, 2 távirdafelvigyázó, 3 semaphor felvigyázó, 11 raktárnok, 4 állomás előljáró, 45 állomás felvigyázó, 1 főkocsimester, 2 kocsimester, 2 lámpakezelő, 2 kapus, 2 értesítő, 8 főkalauz és 98 kalauz.

M. kir. pósta és távirдахivatal. Aradon van egy központi pósta és távirдахivatal és 5 fiókpóstahivatal.

A központi hivatalnak van egy főnöke, 1 helyettes hivatal vezetője, 1 előadója, 2 felülvizsgálója, 1 iktatója, 1 felügyelője, 2 főtisztje és 7 tisztje, 6 segéd ellenőre, 1 tiszthelyettese és 16 segéd tisztje.

A máv. állomáson levő póstának (2. számú) van egy hivatal vezetője, 2 tisztje, 3 segéd tisztje és 2 segéd tisztjelöltje. A többi pósta-fióknak egy-egy póstamestere van.

Egészségügy. Az 1896-ik év előtt Arad város a malária, tifusz, hideglelés és mindennemű a talajjal és vizével együtt járó betegségeknek a hazája volt. Ez évben kezdték meg a városnak vízvezetékekkel és csatornákkal való ellátását s ezeknek a betegségeknek száma azóta nagyon csekély. Nincs többé ragályfészek s a ragályt csak importálják, amint az 1905-ben történt, amikor a tej és gyümölcsök tisztátalansága okozta a kiütött tifusz betegséget, mivel pedig a baj nem a talajvizében volt, mint előbb rendszeren, ezt a kellő óvintézkedések után hamar elfojtották.

A vízvezeték és a csatornázás bevezetése óta Arad város egészségügye általában igen jónak mondható. Az egész városra kiterjedő és óriási költséggel járó csatornázás el fogja tüntetni mindenféle a gyerekbetegségek miázmáit is, és a kanyaró, a himlő, a difteritisz ma-holnap már csak mint importált betegségek lesznek ismeretesek Ara-

don. A tüdővész terjedésének gátlására is jelentékeny óvintézkedések történtek.

Arad város egészségügyét hivatalosan a törvényhatóság kebelében működő *orvosi hivatal* látja el, melynek élén áll a városi főorvos a melléje rendelt 5 tiszti orvossal, akik kerületenként ingyen kezelik a betegeket.

Természetes, hogy a közegészségügyi állapotok javulásához nagyban hozzájárul a magánorvosi gyakorlat is. Az orvosok száma évről-évre gyarapszik.

A súlyosabb természetű betegek ápolására egyelőre két kórház áll rendelkezésre, ahol menedéket találnak a különben az enyhébb természetű betegségben szenvedő *szegénysorsúak* is, a *megyei közkórház* és a *báró Andrányi Károly* nemeslelkűségéből alapított gyönyörű gyermekkórház, valamint a kizárólag katonai betegek számára főnálló csapatkórház a várban.

Nagyban elősegítik az orvosi kezelést ezen kívül a *betegsegélyző pénztár* és a különböző egyesületek.

A munkásokat pusztító tüdővész elleni védekezésül fog szolgálni a Csálatelepen a jövő tavasszal felállítandó dispensaire-kórház.

Ezenkívül nemsokára fölépül még Aradon a negyedik kórház, fertőző betegségek részére, melyet *Neuman* Dániel nagylelkű adományából állítanak fel és rendeznek be.

Az egészségügyet szolgálja ezenkívül *Arad városának* gyönyörű fekvésű, nagyságra és berendezésre a vidéki városok közt első helyen álló *közvágóhidja*, melyben a közszükséglet kielégítésére levágandó állatokat egészségügyi szempontból szigorúan vizsgálják meg és biztos, hogy innen fertőző betegségben szenvedő állat a piacra nem kerül.

Vágó, tisztító, pörkölő helyiségei mintaszerűeknek mondhatók. A nyári és esetleg a téli idényre a húsok behűtésére a szükséges jeget a közvetlen közelben levő *hatósági jéggyár* szolgáltatja.

Hogy a vágóhid mily fontos intézmény egészségügyi és pénzügyi szempontból is, bizonyítékul szolgál az, hogy a vágatási díjakból és a fogyasztási adóhányadból kapott jövedelemből régen kifizette magát. Ezt fényesen igazolja a következő kimutatás: az 1910-ik évben Aradon összesen 36934 darab állatot vágtak le, melyből összesen 217 darabot koboztak el borsóka és más betegségek miatt.

Arad város csatornáit. Arad város közegészségügyi ügyét leghathatósabbban mozditja elő a nagyarányú csatornarendszer, melyet ugyancsak a legújabb időben létesítettek s amelynek munkálatai még egyre folynak.

A csatornázás két rendszerű.

A csapadékvíz levezetésére szolgál az *elosztott rendszerű beton csatorna*; a szennyvíz — fekáliák levezetésére pedig a *Shone-féle hydro-*

pneumatikus rendszerű csatorna. A Shone-féle csatornákon levezetett szennyvizet gyűjtőkben felfogva gazdasági öntöző célokra használják fel.

A Shone rendszerű csatornák hossza most 21 kmt. tesz ki. Előállításuk költsége körülbelül 1,600.000 korona. Az elosztott rendszerű csatornák successive épülnek ki s eddigelé a hosszuk 61 kmt tesz ki. A rája fordított költség most a 2,000.000 koronát közelíti meg s mire készen lesznek teljesen, körülbelül még egyszer ennyibe fog kerülni.

Az összes csatornázás e szerint eddigelé 82 km. hosszú és 3,600.000 korona kiadással járt. Óriási összeg, de a közegészségben, a nyomában járó munkaképességben, keresetképességben rövid idő alatt bőségesen kárpótolja majd a város lakosságát.

Arad épületei. Az aradi építkezés a gazdasági élet alakulatai szerint, vagy fellendül vagy pang. Ami az építkezés stílusát illeti, egységes karakterről alig szólhatunk. Különböző stílusok egyvelege, szecessió és modernség fejeződik ki az újabb, palotáknak nevezhető bérházak építkezésében. A lakások uri kényelmére, fényes berendezésére jobban törekszenek, mint arra, hogy az egyszerű polgári igényeknek megfeleljenek. Míg tehát a belváros monumentális jellegű házaiban a század pazar igénye jelentkezik, Séga, Gáj, Poltura hemzseg még a nyomor embereinek tulsufolt lakásaitól.

A villaszerű építkezésnek is van nyoma. (Szt. László-u., Petőfi-u.)

Szociális szempontból halaszthatatlan kérdéssé vált Aradon a város által építendő tisztviselő és munkás lakások ügye, miáltal a lakásdrágaság és az egészségügyi kérdés egy csapásra nyerne megoldást.

Ami már most a viszonyokkal szemben Arad város épületeinek állományát illeti, az a városi kataszteri ívek tanulsága szerint a következő számadatokból tűnik ki.

Arad belváros és külhatárának területén van összesen 5701 ház. Ezek közt van *háromemeletes 5, kétemeletes 69, eggyemeletes 293, földszintes 5334.*

A külső megjelenés szerint eléggé szerényeknek mutatkoznak be Arad város házai, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a földszintes házak közt legalább ezer van olyan, amely a legfínnyásabb igényeket is kielégítheti.

Az 5701 épületben foglalt helyiségek céljuk szerint a következő képen oszlanak meg kerületenként :

	Lakószoba	Nyílt helyiség (bolt, műhely)	Mellék helyiség (konyha, kamra, pince)
I. ker. --- --- -- --- --- ---	11573	487	11459
II. „ --- --- --- --- --- ---	7521	536	6811
III. „ (Erzsébet városrész) ---	4050	110	7084

	Lakószoba	Nyílt helyiség (hóll, műhely)	Mellék helyiség (konyha, kamra, pince)
IV. „ (Sarkad városrész) --- ---	2865	73	4074
V. „ (Gáj, Séga, Poltura) --- ---	1950	45	3181
<i>Határban :</i>			
1 km.-en belül --- --- ---	256	6	404
1 km.-en kívül --- --- ---	157	3	231
Összesen --- ---	28372	1260	33244

Az 5701 épület, melyből csak 367 ház emeletes, 62876 része van elaprózva.

Az 5701 épületben 34504 mellék- és nyílt helyiség van és 28372 lakószoba.

Ha a lakósság számát hasonlítjuk össze a lakószobák számával, meglehetősen sötét képet nyerünk. Átlag 800 családot véve alapul a 4 taggal, melynek 5 szobás lakása van, a kép a következő: 3200 lakóra jut 4000 szoba, 58000 lakóra pedig 24000, 803-ban apró, zsúfolt, nyomorúságos szoba.

Jól tudjuk, mily kontraszt van pl. a főutcákon, mikor oly sok az olyan házak száma, melyeknek utcára néző frontja magas, nagyméretű és mosolygó, az ő fényes kirakatú üzleteivel, míg ha benézünk az udvarba, a sok szurtos apró gyerek nyomban elárulja a lakók és lakósok nyomorúságát.

Levonna az épületek számából a középületek, bankok, szállodák, különböző vállalatok házait, melyek alig néhány szolgai alkalmazottnak nyújtanak lakást, kétségtelen, hogy a lakásviszonyok állapota ez idő szerint nem kedvező.

Arad város útjai és utcái. Arad város egyre fejlődik s e rohamos fejlődéssel párhuzamosan szaporodnak az utcák szám és hosszúság szerint. Az összes utak és utcák hossza jelenleg a 125 kilométert üti meg.

A közlekedés előmozdítására a városi vezetőség óriási erőfeszítéseket fejtett ki az utolsó években, hogy ezek teljesen használható, modern közlekedési utakká váljanak. A hely és fontosság szerint látták el az utakat megfelelő burkolattal, amely tetemes kiadást jelent évről-évre a városra nézve.

Az asphalt-gyalogjárók burkolata kitesz 51,995 m²-t; *a kocsi-utaké* pedig 1444,285 m²-t, ezeknek előállítási költsége kitesz 1,421.594 koronát. Az asphalt burkolaton kívül, van még a városban keramit-, kockakő-, ciklopszkő- és makadám-burkolat. A *keramit*-burkolat területe 14,597 m² 172,244 koronát kitevő költséggel. A *kőkocka*-burkolat területe 23,372 m², előállítási költsége 208,011 korona; a *ciklopsz*-törmelékű burkolat területe 197,465 m² és 197,465 koronába került. A *makadám*-burkolat 105,628 m² terjedelmű és ugyanennyi koronába került. Ősi,

azaz burkolatlan állapotban van még 2,330.245 m² útvonal, melynek beburkolási költsége majdnem körülbelül ugyanennyibe fog kerülni.

A város vezetősége az útvonalak széleinek a befásításával is komolyan foglalkozik állandóan. Eddigélé 11,163 darab fa szegélyezi Arad város útvonalait. Rendkívül üdvös intézkedés hygienikus szempontból, mint ezt minden város példája igazolja, ahol az emberek rájöttek a fák élettani fontosságára az emberi életben.

Arad város világitása. Történeti adatok szerint, Arad éjjeli világitása 1828-ban kezdődött. 1827. dec. 4-én határozták el, hogy 156 lámpást állítanak fel, egy lámpás ára 6 frt és a város világitása 2886 frt váltó forintba került egy évben. Az olajlámpásokat felváltotta a petroleumvilágitás, mely a gázvilágitás mellett 1895-ig maradt fenn a külső városrészekben. Jelenleg Arad város világitása két magánvállalat kezében van. Az egyik a *villamvilágitási és erőátviteli részvénytársaság*, a másik a *légszeszgyár részvénytársaság*.

A villamvilágitási vállalat 1895. óta áll fön és eddigélé 30 kilométernyi *kábel-vezetéken* és 70 kilométernyi *légi vezetéken* látja el Aradot köz- és magánberendezésű világitással. A társaság évi üzeforgalma pénzben 600,000 korona. — A gázvilágitás a 60-as évek végén kezdődött. A gázgyár üzeme, a villamvilágitás mellett is, évről-évre fokozódik.

Kultura. *Tanügy.* A tanügy legjelentékenyebb ágazata a *népiskolai oktatás*.¹⁾ Ennek fejlődéséről, szinte meglepő fellendüléséről a következő adatok tanuskodnak. 1884—85-ben a felekezeti elemi iskolákon kívül a város területén csak községi iskola működött 33 tanerővel. Azóta nagy szaporodás mutatkozik. Az új iskolák létesítésének és az építkezéseknek virágzása az 1889—1905. évekre esik. De ezen időn túl is létesültek új iskolák és átalakítottak az avult épületekben elhelyezettek (Weitzer János-utcai leányiskola, Kossuth-utcai fiúiskola), úgy hogy Arad város népiskolái ma mind modern berendezésű épületekben vannak elhelyezve. 1910-ben már 13 községi iskola működött 54 rendes és egy kiegészítő tanerővel. A város terhe 175.421 korona (1885-ben a 9 iskolára 90.758 korona esett).

A községi iskolák szaporodása mellett 1908-ban hat állami iskola is létesült. Ezeknek az épületét a város emelte 1,535.000 korona költséggel, mely köteles a fűtésről, az épületek jókarban tartásáról, nyári tisztogatásról, tűzbiztosításról, úgyszintén a nyugdíjalap javára fizetendő fenntartási illeték fedezéséről gondoskodni.

¹⁾ Az adatok részben Kehrer Károly kir. segédtanfelügyelő jeles művéből (Arad-megye és Arad sz. kir. város népoktatásügye 1885—1910.) vannak véve. Nagyobb részüket azonban *Kovács Vince* kulturtanácsos úr volt szives rendelkezésemre bocsátani.

Működik még a város területén az állami és községi iskolák mellett összesen 7 felekezeti népiskola (izr., 4 gör. kel. román, 2 gör. kel. szerb).

Polgári fiúiskola Aradon kettő áll fenn. Az egyik, a Weitzer János-utcai, 1872-ben létesült, a másik állami segéllyel 1909-ben nyílt meg diszes épületben, a Ferenc-téren. Az épület költségeinek törlesztésére az állam 50 évre évi 30.000 korona államsegélyt biztosított. Ez utóbbi intézet felállítása körül minden időben méltánylandó buzgalommal Kovács Vince kulturtanácsos fáradozott legtöbbit. A két polgári iskola állandó tanerőinek száma 1910-ben 17.

A polgári leányiskola nagyobbszerű fellendülését mutatja, hogy 1890-ben az intézetnek 4 osztálya volt 284 tanulóval, 1910. nyolc osztályban 513 leány látogatta. A tanerők száma 9. Legújabban az épületet is diszes szárny-épülettel bővítették ki.

A két fiú és leány polgári iskola fenntartása a városi költségvetést 109,001 korona terhelte.

1890. óta egy gör. kel. román felekezeti, internátussal egybekapcsolt polgári leányiskola működik. Mintegy 30 leány látogatta 1910-ben. Legújabban diszes új épületet emeltek részére felekezeti alapból.

A községi, felekezeti és állami elemi és polgári iskolák fenntartási és városi segélyösszegein kívül Arad városát még más iskolák és kulturintézmények fenntartása és segélyezése is terheli.

Az állami tanítóképző épületéhez a város 60000 koronával járult.

A *kereskedőtanonc-* és *iparostanonc-iskolára* a város évi 36163 koronát költ.

A társadalmi úton létesített *siketnéma iskolát* a város átvette, később az államnak adta át. Épületet emelt számára és 2400 koronával segélyezi.

Támogatja továbbá a *zenekedvelők egyesületét* évi 1600, a *zene-konzervatóriumot* 1000, a szegény tanulókat segélyező egyesületet 1000 koronával.

Fenntartja az 1892-ben 231000 korona költséggel épült városi árvaházat, melynek évi költségvetése mintegy 43000 korona.

Támogatta a város anyagilag a Somogyi-féle magániskolát 1901-1906., míg az intézet államivá nem lett, évi 3000 koronával. Az 1910-ik évben a város összesen 379.380 koronát költött tanügyi és kulturális célokra. Az aradi közép- és szakiskolák fejlődése az utolsó tizenöt év alatt (1895—1910) a nagyszerű fellendülés képét nyújtja. A tanulók száma, a tanári státus, a szertárak, könyvtárak állandó jelentékeny gyarapodást mutat. A *kir. főgimnáziumnak* 1895-ben 378, 1900-ban 404, 1905-ben 516 és 1910-ben ugyancsak 516 tanulója volt. A tanári kar 1910-ben 20 rendes tanárból állott. Az ifjúsági könyvtár állandó

1895-ben 3581, 1910-ben 6947 kötet. A tanári könyvtáré 1895-ben 2513, 1910-ben 6947 kötet. Kiegészíti e könyvtárt nagyon értékes és országos hírű Orczy-Vásárhelyi könyvtár. Az Orczy könyvtár az *Orczy*-család ajándéka, mely Gyöngyösön levő könyvtárát átengedte 1870-ben az Aradon felállítandó lyceumnak. A Vásárhelyi-könyvtárt 1873-ban a *Vásárhelyi*-család ajánlotta fel minden jogfenntartás nélkül az aradi lyceumnak.

Az egyesített s mások adományával gyarapodott könyvtárt a vall. és közokt. miniszter megbízásából rendezte 1898—1905. években Kara Győző. A rendezésnél a M. N. Múzeum könyvtáránál meghonosított rendszer szolgált irányításul. Igen gazdag kéziratokban, melyeknek nagyobb részét Vásárhelyi János másolta. Álladék: 26,427 kötet; ezenkívül 1471 kötet duplum. Értéke: 44,633 korona. A könyvtár értéke-
sebb művei. Inkunábulák:

1. Biblia sacra. Impr. Norimbergae 1475. Rákóczy György tulajdona volt.
2. Persii et Invenális Satyrae: Vicentidae 1480.
3. Iosephi Flavii opera. Venetiis 1486.
4. Ioannis de Thurócz Chronica Hungarorum. Brunae 1498.
5. Petrarcae de remediis utriusque Fortunae. Cremonae 1492.
6. Schedelii Chronica ab initio mundi. Norimbergae 1493.
7. Schedel Buch der Croniken Augusburg 1500.
8. Bebenburgii Luipold. Germanerum veterum zelus et ferfor in christ. rel. 1497.
9. Apianus Alexandrinus de ellis civilibus. Venetiis 1500.

A fizikai, természetrajzi stb. szertárak a tanügy céljainak megfelelően fejlesztettek.

Örvendetes haladást mutat az *állami m. kir. főreáliskola*; 1905-ben a tanulók száma 221, 1910-ben 315. Kilenc osztályban 1910-ben a tanári kar 15 rendes tanárból, 6 bejáró hittanárból, 1 iskola-orvosból, 2 latin tanárból és 1 gyorsírás tanárból áll.

A tanári könyvtár álladéka 1895-ben 1358 kötet, 1910-ben 3652 kötet, azonkívül 59 folyóirat 744 kötetben. Az ifjusági könyvtár 1895-ben 1487 kötetből állott, 1910-ben 3450 kötetből. A különböző szertárak gyarapodása jelentékeny összeget képvisel.

Mint új intézmény létesült Aradon 1901-ben a *felsőbb leányiskola*. Ez iskolának létesítése régi vágya volt a város intelligens társadalmának. Történetek is kísérletek a 90-es évek végén, hogy az intézetet felállítsák vagy esetleg a polgári leányiskolát felsőbb leányiskolává alakítsák át, de e kezdeményezések abban maradtak, mivel az állam és a város az anyagi hozzájárulás tekintetében nem tudtak megegyezni. 1900—1901. körül végre találtak egy expedienst, hogy ilyenmő leányközépskólát alapítsanak. Dr. Somogyi Gyula felsőkereskedelmi iskolai tanár vállalkozott arra, hogy az iskolát, első időben magánjelleggel, felállítja a város közönségének anyagi és erkölcsi támogatása mellett.

A város közönsége csakugyan biztosított neki 3000 korona évi segélyt és megszerezte az intézet részére a miniszteri engedélyt és a nyilvánosági jogot. Az iskola bútorzatát és legszükségesebb felszerelését azonban az intézettulajdonos tartozott beszerezni. Így nyílt meg 1901. szeptember 1-én az aradi Dr. Somogyi-féle városilag segélyezett nyilvános jellegű magán felsőbb leányiskola. Az évfolyamok egymásután nyíltak meg és 1906. szept. 1-én nyílt meg nyilvános jelleggel az iskola hatodik osztálya. A tanulók létszáma akkor mind a hat osztályban összesen kerek számmal 160 volt. Az igazgatón kívül a tanárkar öt állandósított tanítónőből és 10 óraadó tanárból állott. Az intézet a város által emelt Rákóczy-utcai egyemeletes épületben volt elhelyezve. A 3000 korona segélyt fordította a város az épület költségeinek amortizációjára. 1907-ben az intézet államivá lett, ugyanazon épületben, átvéve a magánintézet örökét. A tanerőket az állam helyezte el, az igazgató visszavonult. Az állami intézetnek 1907-ben 168 tanulója volt, 1910-ben 198. A tanerők száma az átvétel évében 20, 1910-ben 22. Az első évben a könyvtár álladéka 86 mű 113 kötet 5424 korona értékben, 1910-ben 575 mű, 738 kötet 5315·95 korona értékben. A szertár álladéka első évben 217 darab 3426·38 korona. 1910-ben 2192 darab 19564·48 korona értékben.

A felső kereskedelmi iskolának, mint kereskedelmi szakiskolának gyarapodása szembetűnő. 1895-ben volt 6 osztályban 211 rendes tanuló, 1910-ben 7 osztályban 269. A rendes tanárok száma 1910-ben az igazgatón kívül 6, a bejáróké a hitoktatókon kívül 10. A szertárak, könyvtárak és egyéb gyűjtemények álladéka jelentékenyen emelkedett.

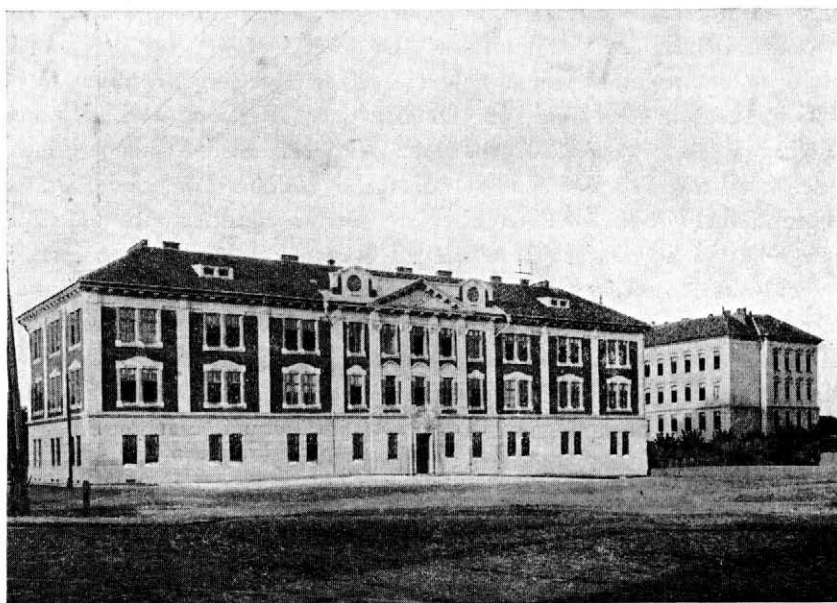
Az intézettel kapcsolatos internátusban 45 tanuló volt elhelyezve.

A Fa- és fémipari szakiskola 1892. okt. 2-án nyílt meg. Alapításához hozzájárultak Arad városa 1000, a megye 300, az állam 4361, az ipartestület 200, a kereskedelmi és iparkamara 2861 frttal. A fenntartási költséget azonban utóbb az állam magára vállalta, amikor 1895-ben az intézet államivá lett. Az iskola szervezete több változáson ment át. Kezdetben három évfolyam volt, 1894-ben négy évfolyam lett. 1895-ben építették fel városi hozzájárulással jelenlegi műhelyekkel kapcsolatos épületet, melyet ugyanazon évi november 5-én adtak át ünnepélyesen rendeltetésének. Az intézet első évében 7 faiparos, 13 fémiparos jelentkezett. Tíz évvel később, 1902-ben, négy évfolyamnak 109 tanulója volt, 28 faipari, 81 fémipari szakon. 1910-ben a tanulók létszáma 113 (29 fa-, 84 fémiparos). Megjegyzendő, hogy a tanulók, a műhelyi helyviszonyokra való tekintetből, csak korlátozott számban vehetők fel. 1910-ben a tanárkar immár 18 tagból állott t. i. igazgatóból, 6 rendes tanárból, 2 óraadóból, 6 művezetőből, 2 segédművezetőből és egy előmunkásból. Ugyanezen évben az intézet fenntartási költsége 91.738 korona; a lel-tári álladék; 6087 darab 100.705 korona értékben.

Mint nevelő-intézet létesült az *A. V. T. E. konviktusa* (diák-otthon), mely Aradvármegye, Arad sz. kir. város, a Délmagyarországi Magyar Köz-művelődési Egylet és az Aradvidéki Tanító Egyesület közreműködésével Arad szab. kir. város közönsége által adományozott ingyen-tenken az 1905. és 1906. években épült.

Az 1906. évi szept. hó 1-én 120 tanulóval nyílt meg. Az ünnepes zárkötéssel 1906. évi január hó 21-én gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter úr részvételével történt.

A konviktus eredetileg 120 növendékre volt tervezve; mivel azonban a következő években oly tömegesen jelentkeztek a felvételt kérők

Az Aradvidéki Tanító-Egyesület konviktusának főhomlokzata.

és mert kellő helyiség se állt rendelkezésre az 1907—908. tanévtől kezdve már 130 növendék vétetik fel évenként.

A konviktus vezetése, a felügyelő-bizottság ügyvivő elnökén kívül, a vall. és közokt. m. kir. miniszterium által kirendelt állami tanítóra, mint gondnokra, van bízva.

A főfelügyeletet az *A. V. T. E.*, a kebeléből választott felügyelő-bizottság által gyakorolja. Ezen felügyelő-bizottságba Arad sz. kir. város és Aradvármegye 3—3 taggal vannak képviselve.

A növendékek elhelyezésére 9 munkaterem és 9 hálószoba áll rendelkezésre.

A növendékeket tanulmányaikban a gondnokon kívül, a felügyelőbizottság által alkalmazott 5 bennlakó nevelő és egy bejáró tanár segíti, akik a növendékeket leckéikből kikérdezik, őket közös sétára, esetleg játékra elkísérik.

Színház és színészet. Az aradi közönségnek igen finom az érzéke a művészetek iránt, s így a színészetnek is régtől fogva igaz, lelkes pártfogója. Ezért az aradi nemzeti színház elnyerése mindig törekvését képezte a vidéki színigazgatóknak.

A színháznak 1883-ban történt leégése után *Krecsányi Ignác* vonult be az aradi színházba s három éven át intézte az aradi színészet

Az Aradvidéki Tanító-Egyesület konviktusának Apponyi Albert-körúti része. Balra utána következőleg a fa- és fémipariskola, jobbra, a konviktussal szemben az állami tanítóképző, beljebb, a tornyos épület a nyári színház.

sorsát. Három évi céltudatos és eredményes működés után elhagyja Aradot és átveszi Temesvár, Buda és Pozsony szövetkezett színházainak vezetését, míg Aradra 1888-ban *Mosonyi Károly* kerül színigazgatónak. De csak egy évig marad itt, s helyét *Aradi Gerő* színigazgató foglalja el, a magyar színészet ezen veterán munkása, kinek társulata, — miután az igazgató 1892-ben elhunyt — 1893-ig marad Aradon.

Aradit 1893. őszén *Leszkay András* váltja fel az aradi színház igazgatásában, ki teljes kilenc évet tölt az aradi színészet élén és 1902-ben csak azért távozik Aradról, mert a budapesti *Magyar Színház* igazgatását veszi át.

Az ezután következő három éven át *Zilahy Gyula* az aradi színház igazgatója, ki a budapesti Nemzeti színház művésze volt akkorában, s a működő színész babérait cserélte fel a vidéki színházak sokaktól irigylett, de a valóságban keserű kenyérével. A három éves szerződési időtartam leteltével az aradi színházat a debreczenivel cseréli fel s az aradi színház igazgatása 1905-ben a kassai színház akkori igazgatójának *Szendrey Mihálynak* kezeibe megy át, ki azóta állandóan igazgatója az aradi színháznak, s annyira beleélte magát az aradi közönség kegyeibe, hogy 1913. tavaszán pályázat mellőzésével a negyedik hároméves ciklusra neki adta át a színház vezetését a város törvényhatósági bizottsága.

A vidéki színház, lépést tartva az ország óriási kulturális és gazdasági fellendülésével, nagy átalakuláson ment keresztül az utolsó évtizedek alatt. A fővárossal való közlekedés könnyebbé tette a vidéki közönség sokat jár a fővárosba, sokat látogatja a fővárosi színházat, s ezáltal a vidéki színházak bizonyos mértékben a fővárosi színházak színvonalával kell felvenni a versenyt. Ennek folyamánya a vidéki színházak állandósítására való törekvés. Az egyes vidéki gócpontokban mindenütt megvan a törekvés arra, hogy a színházak működése lehetőleg hosszú időre egy helyhez köthessék, hogy a színház kivetkőzzék a vándorszínház jellegéből, mivel köztudomású dolog, hogy az örökös helyváltogatás a színház művészi színvonalának rovására esik.

Aradon is megvolt a törekvés arra. Október elejétől, a régi színházkalendárium szerint virágvasárnapig állandó és biztos otthona volt az aradi színház a magyar színháznak, s később a téli színházak túl is terjedtek a húsvéti ünnepeken, s mindegyre jobban előtérbe lépett a gondolat, hogy Aradon állandósítani kell a színházat.

Akik ezen eszmének hívei voltak, abból a szempontból indultak ki, hogy az olyan város, mely állandó otthon nyújt színészeinek, s mely nem nyomja kezükbe időről-időre a vándorbotot, keresetesebb működési helye lesz a színházaknak, kik ilyként beleilleszkedve a város társadalmába, tökéletesebb és finomultabb művészeti működést fognak kifejteni, s másrészt azzal érveltek, hogy egy állandó színház mindig nagyobb eredményeket tud felmutatni, mint az olyan, melynek helyzete az örökös helyváltogatás által van megnehezítve.

Ezen gondolatoktól vezéreltetve, de főleg *Leszkay András* akkori színházigazgató buzgalmától serkentve Aradváros közönsége megépítette a Maros partján a *nyári színházat* s azt 1900 év nyarán nagy ünnepek közepette meg is nyitotta.

A színházhoz fűződő remények azonban nem valósultak meg. Aradváros közönsége kitűnő színházpártoló közönség, s a télen át, sőt azon túl

is, május végéig biztos megélhetést nyújt a magyar színészetnek, de úgy látszik mégsem eléggé nagy ahhoz, hogy a nyári idény alatt a szinkörben működő szintársulatnak a megélhetését biztosítsa.

A meleg nyári hónapok alatt, amidőn a város jobbmódú lakossága vagy a közeli hegyaljára, vagy fürdő és üdülő helyekre vonul el, bármilyen nagy és körültekintő volt az itt működő színigazgatók működése, a nyári idény nem tudta nekik a létfenntartáshoz szükségeltető anyagi eszközöket biztosítani, amihez azon körülmény is járul, hogy a város szűkös anyagi körülményei folytán a szinkör-építés költségeinek évi hatezer koronát tevő törlesztési részleteit a mindenkori színigazgatóra kénytelen áthárítani s így a mindenkori aradi színigazgató akkor, amikor a legkeservesebben megyen a dolga, s amikor inkább támogatásra van szorulva, kénytelen az arénaépítési költség törlesztési részleteinek koloncát magán viselni. Kívánatos volna, hogy ezt a terhet az állam a városról és a vidéki színészetről levegye.

Ezen helyzet folytán a színügyi bizottság és a színház igazgatója között létrejött megállapodás alapján az aradi nyári idény mindössze negyvenöt előadásra zsugorodott össze. Ezen előadások rendszerint pünkösdtől kezdve tartatnak meg, s azok befejeztével, a hódmezővásárhelyi szinkörbe vonul az aradi szintársulat, mely törekvő vidéki város és Arad között már évek óta fennáll egy hallgatag, de kölcsönös megelégedésre szolgáló szini szövetség.

Aradon tehát annyiban állandó a színészet, hogy kilenc-kilencedfél hónapon át biztos otthona van itt a magyar muzsának.

Ami már most az aradi színészet színvonalát illeti, az aradi közönség, mely a fővárossal állandó összeköttetést tart fenn, stilizált, finomult izlése által, határozottan nevelő és fejlesztő hatással van az aradi színészetre. A közönség nagy ösztönnel bír az igaz tehetségek felismerésére, s fejlett ízléssel a jó előadások méltatására. Ezért csakis az a szintársulat számíthat támogatásra, s az a színész elismerésre, amely s aki igazán művészi színvonalat igyekszik megközelíteni. A közönségnek ezen hatása a mindenkori színészekre nevelőleg hat, s innen magyarázható az, hogy az aradi színház mintegy előiskoláját képezi a fővárosi színházak művészeinek, s hogy nem egy későbbi csillaga a magyar színészetnek az aradi színpadon tette meg első szárnypróbálgatásait. Gál Gyula, Tapolczai Dezső, Delli Emma, Rónaszéki Gusztáv, Somló Sándor, Török Irma, Góth Sándor, Fenyvesi Emil, Balassa Jenő és sok mások Aradról kerültek a fővárosi színészethez.

Válfaj tekintetében áll az, hogy az aradi színházban minden válfaj műveltetik. A komoly drámától a bohózatig, az operától a vaudeville-ig minden műfajt műsoron kell tartani, s el lehet mondani, hogy jóformán mindent, amit a sok fővárosi színház produkál, Aradon elő kell adni.

Ezzel az is el van mondva, hogy a vidéki színészet színvonalát a műsort illetőleg, s ezzel közvetve a vidéki színészet izlését a fővárosi színházak játékkrendje irányítja. A színműirodalmat a vidék fejleszteni nem képes, mert minden nevesebb író, anyagi szempontból is, művével a fővárosi színházakhoz fordul. Amit e téren a vidék produkál, nem haladja túl a szerény műkedvelőség színvonalát. A fővárosi színházak irányzatának folyománya ezek szerint az a sajnálatos körülmény is, hogy a klasszikus darabok művelése a közelmúlt időkig, amelyek folyamán e téren némi javulás észlelhető, háttérbe szorult, s ugyanúgy áll az, hogy a magyar népszínmű dekadenciája is a fővárosi színészet cosmopolitálózó irányzatának tulajdonítható, mivel ezen irányzat folytán nem akad írónk között ezen válfajnak megfelelő művelője.

Hogy a francia könnyed, gyakran cochonériákkal saturált darabok és a kabaret-trükkökkel dolgozó táncos operette-ek tekintélyes számú színházi estét foglalnak le a maguk részére és hogy a hazai tekintélyes írónk és szerzőink is mindjobban ezen irányzatnak hódolnak, az is csak annak az egész világon elterjedt irányzatnak tulajdonítható, mely a színművészetben egyre nagyobb tért enged a szórakoztató, mint a nevelő elemnek.

Meg kell még emlékeznünk arról, hogy az aradi színházban az opera művelésére gond fordított. Hogy e téren az eredmény nem áll arányban a törekvéssel, annak magyarázata abban található, hogy ezen válfaj művelésének költségeit egy vidéki színház sem tudja fedezni. Ezért lett az aradi színikazgató az utóbbi szerződések megújítása alkalmából az operák kötelezettsége alól felmentve, s mostanában operák előadására csak annyiban kerülhet a sor, amennyiben ezt a rendelkezésre álló énekes és zenekari erők lehetővé teszik.

Az aradi színészet ma is magas színvonalon áll. Hogy az a mostaninál magasabb lendületet venni nem tud, annak oka nem annyira a közönségben, mint inkább az aradi színház elavult és kicsiny voltában rejlik. A színház czugos, léghuzamos és szűk. A színházat látogatni nem kellemes. Annak befogadó képessége nagyon is korlátolt.

Egy új, modern, a kor színvonalán álló színháznak létesítésére égető szükség van, s már meg is indult ily irányban a mozgalom.

Amint ez a kérdés meg lesz oldva, az aradi színészet is hatalmas lépésekkel fog a tökéletesedés felé haladni.

A sajtó, irodalom, írók és szónokok. Arad városának 1895. előtti szellemi életéről sajtóviszonyairól, irodalmáról és íróiról tüzetesen számol be a monografia történeti kötete és Lakatos Ottó műve.¹⁾ Itt az azóta történt fejlődésnek és haladásnak képét kívánom festeni.

¹⁾ Márki II. 784—828. I. — Lakatos Ottó II. k.

Az aradi hírlapok száma 1895 óta szaporodott. Van jelenleg három nagyobb napilap, egy esti boulevard-újság, két hétfői újság, egy szaklap (közgazdasági) és egy élclap. A fejlődés természetes rendje szerint az aradi újságírás, a fővárossal lépést tartva, mind magasabb színvonalra emelkedett. A vidékies kezdetlegességnek és naivitásnak többé semmi nyoma. A vezércikk nem kenetesen hízog, a tárca nem szárnypróbálgatás, s az újdonság elevenen, formásan van megírva. A vezércikkek az aktualitáshoz alkalmazkodnak. Az országos politika, a városi élet, vagy a társadalmi élet napirenden levő kérdései kerülnek megvitatás alá, komoly felfogással, férfias komolysággal. Becsületére válik az aradi újságírásnak, hogy kiméli a becsületet és kerüli a személyeskedő persiflageot. Minthogy a közélet kérdéseinek megvitatása komoly, a hozzászólásnak súlya van. A fővárosi sajtó is gyakran figyelembe veszi. A pártszempont érvényesülése nem zárja ki mindig a tárgyilagosságra irányuló törekvést. A tárcarovatot eredeti vagy átvett rajzok, elbeszélések, causeriek töltik be. Híresek, s szinte új műfajt képviseltek az aradi lapoknak a hétről irt tárcái, melyeknek megteremtője s legügyesebb művelője Tiszti Lajos volt. Humorral, szatírával tárgyalta bennök az elmúlt hét eseményeit.

A hírlapszolgálat ma már pontos és gyors. A szerkesztőségekben éjjel folyik a java munka, az éjfélig és éjfél után lapzártáig érkező híreket kommentálva adják le az írók. A törvényszéki és közgazdasági tudósítások gondosak, a riport mintaszerű. A színházi kritika a maga útján halad. Önálló és független s nem táplálkozik a fővárosi lapok eszme-forrásaiból. Nagyon el van terjedve az aradi lapokban a vasárnapi alkalmi poézis, vagyis az a versfaj, mely humorral vagy satírával elegyítve fűzi reflexióit az aradi vagy országos eseményekhez. Tehetőséges ifjú írók mivelik e genret bizonyos kedvteléssel, pezsdülő dévaj-sággal. Álnév alá rejtőznek a pajkos koboldok: Pietro, Rendre, Forgács, Zab, stb.

Amennyire gyarapodott tartalmilag az aradi újságírás, annyira tökéletesedett az aradi lapok nyomda-technikai berendezése is. Különböző rendszerű legmodernebb nagy gépeik vannak, úgy hogy e részben is versenyre kelhetnek a főváros nagy lapjaival. Az „Aradi Közlöny“ nyomdája mintaszerűen van berendezve; az „Arad és Vidéke“ a Mergenthaler-féle *linotypet* használja, mely szedőgép egy egész sort önt egyszerre s az öntött sorokat szállítja a sajtóba. A betűszedés, betüöntés és az anyabetűk visszaszállítása, egyszerre történik. A gépen egy gyakorolt szedő óránként 4500 betűt szedhet. A kisebb nyomdák is egész modern berendezésűek.

Aradon ez idő szerint a következő újságok jelennek meg: Aradi Közlöny, Arad és Vidéke, Függetlenség, mint napilapok, és az Aradi

Hiradó és Hétfő, hétfői ujságok. Esti boulevardlap: Aradi Esti Ujság. Az *Aradi Közlöny* a legrégebb lapok egyike. 1909-ben ünnepelte negyedszázados fennállását. A régi szabadelvű párt lapja volt, később pártonkívüli, utabban a munkapárt szolgálatában áll. Szerkesztik *Stauber József* mint főszerkesztő és *Bolgár Lajos* segédszerkesztő. Iránya mérsékletre törekvő, tartalma változatos. Modernsége törekszik, mégis bizonyos értelemben konzervatív. Ünnepi számai (karácsony, husvét) terjedelemben és tartalmi gazdagságban vetekszenek a fővárosi lapokkal. Volt eset, hogy 260 oldalosan jelent meg ünnepi alkalommal.

Az *Arad és Vidéke* Aradnak legrégebb lapja. 1880-ban keletkezett, 1910-ben ünnepelte harminc éves fennállását. A régi függetlenségi párt közegeként keletkezett s e pártnak szolgál ma is. Szerkesztői több ízben váltakoztak, utóbbi években *Szudy Elemér* szerkeszti. Az 1848-as függetlenségi eszme terjesztője és istápolója mindvégig egész pályafutásában, szabadelvű és demokratikus, utabban valamelyes radikális árnnyalással.

1902-ben keletkezett a *Függetlenség*, mint szintén a függetlenségi eszme támogatója, mérsékelt radikális irányzattal. Szerkesztője hosszabb időn át *Zima Tibor* volt, legújabban *Olasz Pál*. Az aradi ujságírásnak eme újabb nagyobbyszerű lendületet *Mérai Horváth Károly*, az Arad és Vidéke szerkesztője adta. Elevevéget és erőt vitt be jól értesültségével és gyorsaságával az aradi sajtóba. Különösen a fővárosi tudósítások tüntek ki akkor lapjában. A vezércikkék nagyhatásuak voltak, munkatársait, ami a szerkesztő főérdeme, jól foglalkoztatta.

Az említett ujságokon kívül több kisebb lap is keletkezett még, csakhogy ezek rövidesen megszűntek.

Irók és irodalom. Az utóbbi másfél évtized aradi írói közé nem számíthatók azok, kiknek itteni szereplése egy két év átmeneti időszakát képezte s kik rövid aradi időzésük után a fővárosban vagy más vidéki központban kerestek tehetségük és fokozott ambícióik részére hálásabb tért. A nagyon is korán elhunyt Iványi Ödön, Murai Károly, Sas Ede, vagy a még korábban itt időzött nemes lelkületű, nagy tehetségű Revicky Gyula és más kiválóbb írók, a kitűnő tanár-írók és tudósok itteni működése csak kisebb epizódja életüknek. Az aradi irodalom munkásai közé azokat számítom, kinek munkássága, hosszabb évek ciklusára terjedvén ki, erősebb nyomot hagy vissza Arad fejlődő szellemi életében.

A hivatásos aradi írók, t. i. azok, kik főfoglalkozásképen az írás mesterségét űzik, nagyobbbrészt az ujságírás robotosai. Ezek maradnak állandóan, vagy legalább is ezen kezdik. Lehet, hogy az első próbálkozások sikerei s az ezekkel járó népszerűség néha egyikét-másikát letéríti más polgári foglalkozás útjára, hivatalt vállalnak, ilyenkor a muzsa ihletését azután már csak el-elvárják s nem csikarják ki. Az ujságíró

elevenebb temperamentuma nem hagyja cserben a toll emberét akkor sem, mikor kiragadva magát a szerkesztőségek siettetett kényszermunkájának béklyóiból, mint önálló író mutatkozik be a nagyközönségnek. Többnyire vidám, ötletes, könnyed dolgokat nyújt a kötet akár versben, akár prózában. Mélység vagy emelkedés, dal vagy óda formájában, ma ritkább mint valamikor régen, a Revickyek korában. A komoly genreű művekben a *Nyugat* hiveinek hatása érzik; többet sejtetnek, mint mondanak, mint mikor titokzatos homály ül a hegygerinc elmosódó körvonalain. A prózán, novellaféléken, tárcákon, croquis-kon, tarkaságokon, stb. külföldi, főleg francia befolyás vehető észre.

A hirlapírással nem foglalkozó írók külön-külön a maguk nyomán járnak. Tehetségüknek és hajlamuknak megfelelő genret mivelnek. Egyik-másik író országos sikert ért el. *Dálnoki Nagy Lajos dr.*, a megye alispánja, vigjátékaival országos hírnévre tett szert. A *Harag* című műve egyik legbájosabb vigjátékunk. Sikert ért még el a *Pletykával*. Mindkét darab a Nemzeti Színházban, Budapesten került színre. A drámai műveken kívül irt még lírai költeményeket. Ideális irányu poéta lélek. A verselésnek és rimelésnek valósággal virtuozs.

Vigjátékiró *Radó Károly* (Carolus) is. *Kikapós férjek* és *Urak estélye*, *Leánycsel* című bohózatai szép sikerrel kerültek színre. Radó más téren is működött. Mint hirlapíró vezércikkeket, színibirálatokat irt és humoros tárcákat (Mindenről és még valamiről). Önállóan megjelent tőle: Az új bűnvádi perrendtartás magyarázata. Arad sz. kir. város törvényhatósági almanachja. Az Urak estélye Tatán és Nagyváradon, a Leánycsel Aradon, a Kikapós férjek Budapesten (Városligeti színház) került színre. 51 éves korában halt meg.

Faragó Rezső sajátos és eredeti tehetsége az ifjabb írói generációnak. Eleme a humorban felolvadó szatira, de a komoly genrere is van tehetsége. Heti versei, mint aktuálításokhoz alkalmazkodó poezis, frissek, üdék, ötletesek, ezért nagyon kedveltek. Első verskötete, a *Napszámban*, köztetszést aratott. Kiadta Losonczy Zoltánnal együtt az Állandó Muzsa c. művet. Az *Aszfaltbetyár* c. vig monológja e nembn a legjobbak közé tartozik.

Farkas Ferenc, szatirikus, humoros költeményeket ir, alkalomról alkalomra ünnepi ódákat is. Mint az Arad és Vidéke állandó munkatársa vezércikkeket ir és szini bírálatokat, melyek tárgyilagosságuk és behatóan analitikus természetüknél fogva a fővárosi szinikritikával egy színvonalon állanak.

Kaszab Géza, ügyes, eleven tollal humoros költeményeket ir és tárcákat. Verskötetének, első zsengéjének, címe: Két Isten. Szerkesztője most a Hétfő és Arad c. hetilapnak.

Vörös Vidor, kitűnő szerkesztő és még kitűnőbb hirlapíró. Szer-

kesztette sokáig az Alföldet. Nagy tudományú, jeles készültkű férfiú, ki sok nyelvet beszélt és sok jeles dolgot fordított.

Edvi Illés László évtizedeken át működött Aradon mint az aradi hírlapírók és írók gárdájának egyik legérdemesebb veterán tagja. Mint hírlapíró irt vezércikkeket és tárcákat és mint keresk. és iparkamarai másodtitkár számos nagyértékű, a város és megye gazdasági életét tárgyaló közgazdasági munkát. Sokoldalú készültkű, eleven szellemű, gyorseszű és gyorskezű igazi írói egyéniség. Évtizedeken át volt belső dolgozótársa a helybeli lapoknak, éveken át szerkesztette is egyikét-másikát. Társadalmi tevékenysége is jelentékeny volt. A Kölcsey-Egyesület alelnöke volt jó ideig.

Tiszti Lajos az ország legkitünőbb ujságírói közül volt; nagy mestere az ujságírásnak. Élete alkonyán az aradi ujságírók Nesztorául tekintették. Idealizmusa, mely tagadhatatlanul megvolt, maliciával párosult. Élesebb gunnyal, maróbb szatirával senki sem tudott írni, de e mellett komoly és szép dolgok művészi írásához is értett. A Vértanuk Albumába irt dolgozata az albumbeli sok becses történeti emlékezés között a legérdekesebb és nagyon értékes. Évtizedeken át volt a helybeli hírlapírás termékeny munkása. Szerkesztette az Alföldet jó ideig, utóbb az Arad és Vidékét is. Sokat irt, sokat dolgozott. Humoros, szatirikus heti tárcáival, melyeket régebben Puszi, Pöröly, később Tüske Tóni név alatt közölt vasárnaponként, megkacagtatta az egész társadalmat. Csak azok nem nevettek, akiket sujtott, kiknek közéletbeli vagy társadalmi szereplését vette hihetetlenül mélyen sebző gunyjának céltáblájául. Természetes, hogy a köznevetség eme viriuoz előidézője évről-évre növelte ellenségeinek számát, úgy hogy pályája ereszkedő részét járva, mikor már betegsége is egyre sorvasztotta erejét, mind csöndesebb-csöndesebb, elhagyottabb, magába-vonultabb lett. Elhunytát alig vették észre. Pedig fényes elme, nagyobb szerű írói genie adatott neki. Szókimondó, független és bátor ember volt. Üzte, talán túlzottan, a persiflageot, de nem hizelkedett soha senkinek. Jogosan fakadt ki egyik nekrológusa, hogy a közvéleményt nem „izgatja“ többé, ha a halál kiüti a tollat egy olyan vidéki ember kezéből, aki azt rajongó lelkesedéssel szinte fanatizmussal forgatta a magyarságért s nemzeti ideálokért — mindössze rövidke *ötven* esztendeig egyfolytában.¹⁾

A költészet művelői közül említhetők :

Mülek Lajos, ki apróbb lírai verseket ír.

Csécsi Imre, nemes tartalmú alkalmi ódák írója. Nő-íróink közül kitűnt *Csécsi Imréné* (hires Erzsébet-ódájával) és legújabban *Grallertné*

¹⁾ Aradi ujságírás régen. Arad és Vidéke 1911. augusztus 20.

Martiny Hilda önállóságot és eredetiséget eláruló szép lírai-reflexiós költeményeivel.

Stauber József, az Aradi Közlöny szerkesztője, szintén irt néhány sikerült verset. Mint szerkesztő vezércikket ír és vasárnaponként humoros-tréfás karcolatokat. Megteremtője egy-két genrealaknak. *Szudy Elemér*, az Arad és Vidékét szerkeszti. Legújabb értékes műve: Az élet amit gondol, mely novelláknak s irodalmi rajzoknak becses gyűjteménye.

Horovitz Gusztáv hirlapíró, irodalmi színvonalon álló színbirálatokat ír, szerkesztett lapot is.

Zima Tibor szerkesztő és tehetséges hirlapíró. Irt vezércikkeket, tárcákat, mindig komoly és értékes dolgokat, mint kamarai titkár jeles közgazdasági dolgozatokat.

Bolgár Lajos, szerkesztő, irt vezércikkeket, tárcákat, mindig komoly és tartalmas, súllyal bíró dolgokat. Több fővárosi nagy lapnak aradi dolgozótársa.

Teller Kálmán hirlapíró különösen ügyes riportjaival tűnt ki. *Tolnai János* dr. ügyvéd, irt jeles vezércikkeket, tárcákat, szini bírálatokat. *Szöllösi Zsigmond* dr., tárcákat és vezércikkeket ír.

A tanügy férfiai közül irodalmi munkásságot fejtettek ki: *Ábrai Lajos*, felső ker. iskolai igazgató. Irt számos tanügyi és gazdasági művet. *Boros Vida*, főreáliskolai igazgató, sokáig működött az Aradi Közlöny-nél mint belső munkatárs és irt számos politikai és társadalmi kérdéseket tárgyaló vezércikket. *Hunyadi József* dr., főgimnáziumi tanár, filológiai szaktudományba vágó dolgozatokat adott közre. *Elek Oszkár* dr. főreáliskolai tanár, kitűnő filológus, a szakfolyóiratokba irt sok nagyon értékes tanulmányt főleg az összehasonlító irodalom köréből: „Skót és angol hatás Arany János balladáiban“. (Irodalomtörténet.) „Arany János és balladaköltészete“. (Uránia.) „Halott kisasszonya“. (Egy. Phil. Közlöny.) „A gonosz mostoha meséje“. (Budapesti Szemle.) Essay-szerű hosszabb dolgozat Wundt „Néplélektan“-áról az Athenaeum-ban. Cikkeket, bírálatokat és ismertetéseket irt még az Egyetemes Phil. Közlöny-be, az Irodalomtörténeti Közlemények-be, a Budapesti Szemlé-be, az Irodalomtörténet-be, Erdélyi Múzeum-ba, az Athenaeum-ba, Urániá-ba, az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny-be. *Krenner Miklós* dr. főreáliskolai tanár, történész. Megjelent művei: A művészeti ösztön. (Erdélyi múzeum.) A nemzeti királyság. Martinuzzi. I. kötet. Mátyás a Monarchikus eszmében. (Hunyad m. tört. rég. egyeslet évkönyve.) II. Rákóczy Ferenc. (Erdélyi múzeum.) Emlékbeszéd dr. gr. Kuun Géza felett. (Déva, Hunyad m. tört. rég. egyeslet kiadása.) Árpád és népe. (Erd. múzeum) Macaulay. (Arad.) Számos vezércikk, tárcá, bírálat, könyvismertetés. A szakirodalom terén kifejtett munkássága mellett tevékeny részt vesz a város kulturális mozgalmában. A Kölcsény-egye-

sület alelnöke és az állami tisztviselők egyesületének elnöke. Kitűnő szónok; alkalmi beszédei forma és tartalom tekintetében kiváló műalkotások.

Lejtényi Sándor, főgimnáziumi tanár a természetrajz körében keresi dolgozatai tárgyait. Növénygyűjtő-, Rovargyűjtő-jén kívül irt *Arad ártézi kútjairól*, mely dolgozata a szakkörökben feltűnést keltett. Megjelent több műve a Természettudományi Közönyben.

Kara Győző, főgimnáziumi tanár, történettel foglalkozik. Historiai tárgyú tárca-elbeszéléseket ír, azonkívül dolgozott a szaklapok részére. Készített latin tankönyveket is.

Somogyi Gyula dr., felső ker. iskolai igazgató, Csokonairól, Petőfiről, Vörösmartyról, Csiky Gergelyről irt tanulmányokat. Éveken át elnöke volt a Kölcsey Egyesület irodalmi bizottságának s mint ilyen számos irodalmi beszédet tartott. Szaklapokban paedagogiai cikkei jelentek meg. Arad megye monographiája részére összegyűjtötte a magyar-német folklorét, ugyanazon mű részére elkészítette Arad városának és a megye összes községeinek leírását. Összegyűjtötte a megyében a népmeséket és népdalokat. Szerkesztette a monographia néprajzi kötetét. Alkalomról-alkalomra hirlapi cikkeket is irt.

Jancsovics Ferenc, főreáliskolai igazgató, a filozofiai irodalom művelője. Napilapokban és folyóiratokban megjelent kisebb cikkeken kívül irt egy értekezést *A figyelemről, különös tekintettel annak fönntartására az iskolában*, amelyet az aradi áll. főreáliskola 1901—2-iki értesítőjében adott ki. 1913-ban a Filozófiai Irók Táranak XXVI. köteteként megjelent tőle *Condillac, Értekezés az érzetekről* című művének fordítása magyarázó jegyzetekkel és Condillacról szóló tanulmánya.

Szóllósi István, tanítóképzői tanár, paedagogiai irodalmi tárgyú cikket irt, hosszú időn át az Alföld belső dolgozótársa volt, a legutóbbi években a Kölcsey-egyesület titkári állását töltötte be. E minőségében az egyesület szellemi életének nagyobb lendületet adott.

Wagner János, tanítóképzői tanár, a természettudományok terén fejtett ki nagyon kiváló, igen érdemes munkásságot. Kitűnő botanikus, botanikai dolgozatai a szakkörökben nagy elismerést nyertek. Irt az ifjuság részére természetrajzi meséket. E téren egyszersmind ujitó s az ifjusági iratok stílusának művésze. Munkásságát Budapesten folytatja.

Záray Jenő polg. isk. tanár, irodalmi működése sokoldalú. Paedagogiai, turisztikai művei mellett hirlapírással is foglalkozik s főleg Arad városa multjából közöl koronként jelesebb emlékeztetéseket.

A szakirodalomnak szorgalmasabb munkása:

Varjassy Lajos dr., a ker. és iparkamara titkára. Főleg a közgazdasági irodalmat műveli. Dolgozatai: Tőzsedereform, A tőzsedereform, A tőzsedereform, Aradváros és az iparfejlesztés, A nők éjjeli munkája,

Vám- és kereskedelempolitikai központ, A kereskedelmi alkalmazottak és az osztrák törvényhozás, Áru- és értéktőzsde Aradon, Tarifareform, A városok és az új úttörvény, Bosznia és Hercegovina, Új kalendárium, Magyar kereskedők tanulmányútja Boszniában, Magyar kereskedők tanulmányútja Boszniában, Készfízetés, A hosszú lejáratú ipari hitel, Bosznia és Hercegovina, Az osztrák kormány Rothschildék ellen, A tőzsde reformja, Munkások nyugdíja.

A Kölcsey-Egyesület. Az aradi Kölcsey-Egyesület sokoldalú működéséről 1896-ban történt az utolsó összefoglaló beszámolás.¹⁾ Az azóta lefolyt másfél évtizedben az egyesület munkássága egyre intenzívebb és folyvást extenzívebb lett. Működése mind erősebben illeszkedett bele s rögződött meg a város kulturális életében, ennél fogva lassan-lassan irányító és vezető szellemi hatalommá nőtte ki magát. Céltudatos működését a vezetés állandósága tette lehetővé. Elnöki tisztségét mindvégig *Varjassy Árpád*, kir. tanácsos, tanfelügyelő tartotta meg. Az alelnöki tisztséget egymást felváltva Edvi Illés László és utána Krenner Miklós dr. viselték. A titkárságban szintén bekövetkezett az állandósítás. 1903-ig ugyanis a titkárság csak tiszteletbeli állás volt, minimális dotációval. Az egyesület gyűjteményei azonban folyton gyarapodtak, az adminisztrációs teendők felhalmozódtak s egész embert kívántak, ki teljes idejét-erejét az egyesületnek szentelhette. A Muzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége 1903-ban lehetővé tette az állandó tisztviselő alkalmazását, ki egyrészt az adminisztrációt végzi, másrészt a könyvtár, az ereklyemuseum és minden egyéb gyűjtemény gondozója és őre. *Náményi Lajost* választotta meg az egyesület — felsőbb ajánlatra — titkárnak. Dotációját 1400 koronában állapították meg, melyhez a főfelügyelőség 800 koronával járult, a többit az egyesület fedezte. Náményi nem sokáig viselte tisztségét. Felváltotta őt rövid időre Losonczy Zoltán. 1903. december végén az egyesület *Szöllösi Istvánt* választotta meg, ki egészen a legutóbbi időig volt az egyesület titkára. Ez időponttól kezdve az egyesület nagyobb lendületet nyer. Az előző évek válságai közepett a közönségnek érdeklődése az egyesület iránt teljesen megcsappant. 1903-ban csak 398 tagja volt, 1910-ben 750.

Az érdeklődés eme fokozódását nagyban előmozdították az évenként rendszeresen megtartott felolvasási ciklusok, melyeken aradi írókon és (zene, ének, szavalt) műkedvelőkön kívül rendszerint az ország legkitűnőbb tudósai, írói (Csolnoky Viktor, Kunos Ignác, Alexander Bernát, Sebestyén Károly, Biró Lajos) szerepeltek. Az egyesületi tagok díjmentesen élvezhették a felolvasásokat. Hozzájárult e kedvezményhez a könyvtár szabad hasz-

¹⁾ Az aradi K. E. története 1882—1895. Irta az egyesület megbízásából *Somogyi Gyula*.

nálata. Ennek forgalma és állandéka rendkívüli növekedést mutat évről évre. Százakra ment a beszerzett új, rendszeren legújabb irodalmi, tudományos és szépirodalmi művek száma, 8–9000-re az évenként olvasmányul kiadottaké. Az állandékra nézve jellemző, hogy 1895-ben az összes állomány 3141 mű, 4944 kötet, 650 füzet. A legutolsó (1912-iki) jelentés 40868 darabról számol be. Igaz, hogy ebben benne foglaltatik az *Atzél Péter-féle* könyvtár is, melyet az egyesület állami segéllyel 10.000 korona áron szerzett meg.

Az egyesület tevékenységének más téren is szép eredményei voltak. Az ereklyemuzeum gyűjteményének szaporítása beszerzés és ajándék útján egyre tartott. A gyűjtemény nagyon gazdag és értékes.

A régiségek gyűjtését folytatták. 1901-ben *Dömötör László* végzett ásatásokat Magyarpécskán igen szép eredménnyel (442 db). *Dömötör* halála után (1909–10) újra folytak az egyesület megbízottja részvételével, *dr. Roska Márton* kolozsvári egyet. tanársegéd vezetése alatt ásatások Magyarpécskán, melyek nagyszámú és nagyértékű régiségekkel szaporították az egyesület gyűjteményét. Gájban is folytak az egyesület megbízásából ásatások. A numizmatikai gyűjtemény is szaporodott. Létesült továbbá a néprajzi gyűjtemény, melynek tüzetes kiegészítésére most kerül sor. Alkalomról-alkalomra az egyesület iskolákat segélyezett, tanítókat jutalmazott (Trefort-díj) és szervezte megyeszerte a népkönyvtárakat.

Az irodalmi érdekeket is felkarolta az egyesület. 1904-ben és 1905-ben kiadott *évkönyvet*, létesítette a Mikszáth-alapot, melynek kamatai aradi írók műveinek jutalmazására fordíttatnak. Közrehatott az egyesület, maga rendezvén a gyűjtést, Csiky Gergely és Fábíán László szobrának felállításában, megszerezte állami segéllyel Márki Sándor nagyon értékes anyaggyűjteményét, mely a város és megye multjára és jelenére vonatkozó adatokat tartalmaz. A képzőművészeti tárgyak megszerzése is megindult. A gyűjtemény eddig 56 darabból áll. Legjelesebb, noha csak közvetett alkotása az egyesületnek az új *kulturpalota*. Létesítése iránt a mozgalom az egyesület kebeléből indult ki. 1903. dec. 27-én a Kölcsey Egyesület közgyűlése kimondotta, hogy összes gyűjteményeit, muzeumait, könyvtárait, képeit a városi törvényhatóság tulajdonába bocsátja, ha a törvényhatóság állandó és megfelelő elhelyezéséről és megőrzéséről a gondoskodást elvállalja, de a kezelést az egyesület a maga számára tartja fenn. A határozat a városhoz beterjesztetett. Terv is ki volt dolgozva, a költségek 300,000 koronára voltak téve, amelynek fedezetéről is történt javaslat. Ez volt a kiindulás. Sokféle fázison ment által az ügy, míg végre a terv megvalósult s maga a kulturpalota állami és városi hozzájárulással, de városi jelleggel felépült. Alább külön cikkelyben, külön lesz szó ez új alkotásról.

A Kölcsey-Egyesületen kívül még más egyesületek is szolgálják a magyar közművelődést. Csakhogy ezek az egyesületek már céljuk szerint specializálódnak, vagyis egy bizonyos működési kört tartanak fenn a maguk számára. Az *Országos Magyar Iskola-Egyesület* aradi fiókja a *nemzeti eszme terjesztése* kapcsán népipart létesít s a kézügyességek fejlesztésére fekteti a fősúlyt. Buzdítja és *jutalmazza a tanítókat*, kik e téren kitűnnek. A Társadalomtudományi Társaság aradi fiókja a sociológia tanainak terjesztését és igazságai népszerűsítését tűzte ki céljaul, a *Zenekedvelők Egyesülete*, mely már 1833-ban keletkezett és mely külön zeneiskolát tart fenn (Városi Zenede, most a kulturpalotában), a *filharmonia-egyesület*, a különböző dalkörök és dalegyesületek mind a zene és ének mívelését tekintik feladatukul, a *képzőművészeti és iparművészeti társulat* a képzőművészet fejlesztését vette céljaul, a *foto-klub* az amatőr-fényképezés iparművészetét műveli.

Van egy román közművelődési egyesület is: *Associatiunea Nationala*.

Tanulmányi alapok és ösztöndíjak. Arad városnak közel száz-féle alapja van. Ezek közt azonban mindössze kettő van olyan, amelynek föladata a város tehetséges és arra utalt fiainak a támogatása külföldi tanulmányukban.

Az egyik ilyen alap a *Salacz Gyula polgármesterségének* emlékére a város által teremtett ösztöndíjalap, amely évi 1000 korona ösztöndíjat nyújt külföldön tanulmányokat folytató művészi pályára készülő ifjaknak.

A másik az Erzsébet királyné ösztöndíj-alap, amely azonban még nem kamatozik. Egyéb ösztöndíjak a *Hercska Mór-, Schertz József-, Andrányi Béla-, dr. Remetey F. Károly-féle* és a felső kereskedelmi iskolában a *dr. Marschall Lajos- és Löffler Jakab-féle*, mind kiváló, szorgalmas tanulók részére.

Egyesületek. Az aradi egyesületi élet az utóbbi évtizedben nagyobbserű fellendülést nyert. 1894-ben 39 egyesület volt, ma már számuk meghaladja a 70-et. Az egyesületek különböző célokat szolgálnak, u. m.: a társadalmi érintkezés és együttműködés előmozdítása, a filantropia (jótékonyág és betegápolás), kultúra (tanügy, zene, irodalom, művészet), testedzés (sportok) istápolása.

A társadalmi egyesületek sorában kiemelkedik az *Aradi Kaszinó-Egylet* mint legrégebbi egyesületek egyike. Története a régiségbe nyúlik vissza (1860.) s valamikor Arad szellemi, társadalmi, közművelődési, sőt politikai életének is egyedüli élesztője volt. Magában foglalta régebben az egész megyei és városi gentryt, ha ugyan Aradon, hol rangbeli elkülönödés sohasem mutatkozott, ilyenről szólni lehet. Ma az egyesületnek extensiv működése nincs. Polgári jellege van s egyesíti magában az értelmiség amaz osztályát (városi és megyei tisztviselők és dignitárius-

sok), mely a zajosabb kávéházi élettől félrevonultan, csendesebb hajlékban keresi szórakozását és üdülését. Az egyesület olvasó- és játéktérmet tart fenn, szolid játékosok számára, továbbá könyvtárat is. A *Lloyd-társulat* hasonló célzatu, de ebben már tulnyomólag a kereskedői osztály van képviselve s a kereskedelmi érdekek is istápot nyernek.

A társas együttlét előmozdító még az *Aradvárosi Társaskör*, az *Állami tisztviselők O. E. aravidéki Köre*, továbbá a többrendbeli felekezeti jellegű egyesület. Üdvös tevékenységet fejtenek ki társadalmi téren a *Kitartás* nevű antialkoholikus páholy, mely főleg az alkoholizmus ellen folytat eredményes harcot, továbbá az *Összetartás* nevű szabadkőműves páholy, melynek a filantrópia és humanizmus terén nagyon dicséretre méltó sikerei vannak. Közrehatott a népkonyha létesítésében, meghonosította az *ingyen tejet*, *ingyen kenyeret*, áldoz tehetségéhez képest irodalmi, kulturális, filantropikus és humanitárius célokra. Az egyesület otthona a gróf Apponyi Albert-köruton, saját diszes, görög-egyptomi stíli épületében van.

A jótékonsági egyesületek sorában kiválóbb tevékenység és eredményes működés jellemzi a *polgári jótékony nőegyesületet*, az *izr. jótékony nőegyesületet*, a *vörös kereszt* és *fehér kereszt* egyesületet. Ezek közül a *polgári jótékony nőegylet* hosszú, gazdag multra tekint vissza.¹⁾ 1841-ben keletkezett, 1911-ben ünnepelte fennállása 70-ik évét. Nagy összegeket fordít évenként özvegyek segélyezésére és rendkívüli segélyekre. 1909-ben 120 szegény özvegyet részesített havi segélyben és 1500 koronát fordított rendkívüli segélyekre. Törzsvagyona 136.000 korona. Fővédasszonya *özv. Purgly Lajosné*. Legujabb alapítása a Nők Otthona, hol magános, szegényebb sorsu nők otthont találnak.

Az *izr. jótékony nőegyesület* aegise alatt és pártfogása mellett keletkezett a felekezet nélküli *népkonyha*, melynek részére ez intézmény nagyérdemű védőasszonya, Neuman Dánielné, udv. tanácsosné, saját költségén külön diszes egyemeletes házat épített (Zrinyi-u. 2.)

1891-ben keletkezett a *Szegénytanulók Egyesülete*, mely szegény népiskolai gyermekeknek a zordon téli hónapokban étellel és ruhával való ellátását tűzte ki céljául. 1910-ben közel 400 gyermeket láttak el meleg ebéddel és ruhával. Kiosztottak 25000 adag ételt és kiadtak ruháért 9069 koronát. Étellel és ruhára összesen kerek számban 12000 koronát költött az egyesület.

Arad legrégebb egyesülete a *Polgári Jótékony Egyesület*, mely 1831-ben keletkezett. A jótékonság kiterjedtebb gyakorlása mellett a *polgári menházat* tartja fenn, hol szegény elaggott aradi polgárok nyernek teljes ellátást. A kath. háziasszonyok egyesülete Cseléd-otthont tart fenn.

¹⁾ Az Aradi Polgári Jótékony Nőegylet története. Irta Bignio Mária, 1910.

Hazafias, filantropikus és jótékony céloknak szolgálnak még a különböző kisebb egyletek és asztaltársaságok, melyek egyszersmind a társas érintkezést mozdítják elő. Kiválóbb érdemű a Kossuth-asztaltársaság, mely a Kossuth-szobor felállítását kezdeményezte.

A sportélet a legkülönbözőbb ágazatban van Aradon képviselve.

Van korcsolyázó-, két csolnakázó-, vadász-, kerékpár-, torna-, két atletikai-, két testgyakorló egyesület, továbbá egy lóverseny-egylet és egy turista-egyesület. Legkiterjedtebb az *Aradi Turista-Egyesület*. Megalakult 1899-ben. Főtörekvése mindig az volt, hogy a megye szebbnél-szebb vidékeinek és különösen a város közvetlen környékének szépségeit megismertesse és megkedveltesse, továbbá a közművelődést előmozdítsa. Ezen célját számos helyi kirándulás, ünnepély, társas összejövetel, estély, felolvasás stb. megtartásával, évkönyvek, értesítések, hírlapi cikkek, különféle nyomtatványok és turista-folyóirat kiadásával, a messze bel- és külföldön tett nagyobb körutazások rendezésével, végül pedig állandó külső alkotásokkal igyekezett elérni. Kezdeményezte továbbá a Bihar-hegységben szép reményekre jogosító téli sportot és tagjainak és ezek családtagjainak fürdőkben, szállodák- és vendéglőkben, közlekedési vállalatoknál és kereskedelmi és ipari cégeknél jelentékeny kedvezményeket biztosított.

Állandó alkotásai közül első sorban felemlítendőek azok, amelyekkel az egyesület seprősi Czárán Gyula, a fenséges Biharhegység feltárójának nevét és emlékét a saját terepén is megörökítette. Menyházán emléktáblát helyezett el a Czárán-villán, a fürdő parkjában pedig egyetlen hatalmas kőkolosszusból álló emlékoszlopot állított a lelkes turista-alkotónak és ezeket szép ünnepély és diszközgyűlés keretében fel is avatta. Az aradi hegyalján ca. 600 km²-nyi területen és kb. 160 km-nyi útvonalokon biztosan tájékoztató útjelzéseket létesített és az erről szóló térképet Czárán Gyula nevével és arcképével díszítve kiadta. Végül ca. 14.000 korona befektetéssel turista-menedékházat létesített a Gainán, három tágas szobával, 1 konyhával, nagy szinnel, verandával és két istállóval, amelyet nagy kényelmet nyújtó berendezéssel felszerelt és szintén seprősi Czárán Gyula nevről nevezett el. Ehez megszerezte a ca 2500 kat. holdnyi kishalmágyi uradalomnak $\frac{1}{145}$ -öd tulajdonrészét, amivel örökre biztosította a turistáknak a szabad átkelést és hegyi barangolást az uradalom területén át, végül a Szerb-patak völgyéből szerpentin-utat készített fel a Gainára és ez által az előbb teljesen járhatatlan meredek hegyoldalt a legkényesebb igényű, városi közönség számára is járhatóvá tette. A menedékházat az Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézet magaslati meteorológiai megfigyelő állomássá szervezte és az egyesület ottani állandó őre naponta háromszor teljesíti a megfigyeléseket és erről az egyesület nevé-

ben havonként egyszer tesz részletes jelentést a központi intézetnek Budapesten.

Szép alkotása az egyesületnek a Solymos-vár romjai elé épített diszes kilátó, amelyhez a gyönyörű látványt nyújtó, a Maros-völgyéből kiemelkedő meredek sziklafalon vezetendő szerpentin-út fogja a kirándulni vágyó közönségnek egyik legvonzóbb sétáját képezni.

Legvégül pedig, amit az egyesület helyesen irányított munkálatai és ágilitásának eredményeként legelső sorban kellett volna felemlítenünk, Ő Felsége I. Ferenc József, Magyarország Apostoli Királya legkegyelmesebben megengedte, hogy a Gaina-csúcson építendő diszes kilátó és állandó meteorologiai obszervatorium, valamint a Bihar-gerincen vezető turista-út Ő Felsége nevére I. Ferenc József-kilátónak és meteorologiai obszervatoriumnak, illetve I. Ferenc József-útnak neveztesse el. Ezzel az egyesület életében kezdetét vette az alkotásoknak egy új és az eddigieknél még sokkal szebb sorozata, amelyeknek megvalósulása Arad város és Arad megye turisztikájának és illetve idegenforgalmának remélhetőleg a legrövidebb idő alatt számottevő lendületet fog adni.

Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági intézmények. A sok és divergens célokat követő egyesületek mellett vannak még intézmények, melyek közvetlenül specialis, főleg közgazdasági, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági érdekeknek előmozdítására szolgálnak. Kereskedelmi intézmény első sorban a *Kereskedelmi és Iparkamara*, melynek immár külön palotája van. Nagyon kiterjedt munkaköre van, évi jelentései irányt jelölnek a kereskedelmi és ipari tevékenységnek, alkotásai közül a legkiválóbb az *Aradi Áru- és Értéktőzsde* létesítése. Országos jelentőségű legújabb kezdeményezése a Maros folyó hajózhatóvá tétele iránt. 1912-ben nagy fénnel ünnepelte meg a Kereskedelmi és Iparkamara fennállása 40-ik évfordulóját.

Támogatja a Kamarát a kereskedelmi érdekek istápolásában a *Kereskedelmi Testület*. Ez a legrégebb aradi intézmények egyike. Már Ferencz király idejében (1832—35.) alapították aradi kereskedők a *kereskedelmi grémiumot*. 1872-ben az *Aradi Kereskedők Társulata* nevet vett fel s a kereskedelem érdekeit nagyon üdvösen szolgálta. Nagy alapot gyűjtött egy kereskedelmi iskola céljaira, mellyel tényleg megalapította 1885-ben a felső kereskedelmi iskolát, ezt 1894-ben internátussal bővítette ki, így mint fenntartó testület szerepel mindkét intézetnél. Létesítette továbbá a testület az aradi kereskedelmi tanonciskolát, mely *alsófokú kereskedelmi iskola* címet visel. Kereskedelmi ügyekben a testület mint véleményező és nagyobb kezdeményezéseknél mint támogató áll a Kamara oldalán. Otthona a testületnek az Aradvárosi Felső Kereskedelmi Iskola.

1877-ben létesült az *Aradi kereskedő ifjak társulata*, 1890-ben ez egyesület *Aradi kereskedő ifjak közművelődési körévé* alakult át, mely

1895-ben az *Aradi Kereskedők Köre* címet vette fel. Ifjú egyesület, mely nagyon tevékeny. Gondozza az ifjú kereskedők, férfi és női kereskedelmi alkalmazottak szellemi és anyagi érdekeit. Immár saját házában díszes helyiséget (társalgó-, játszó-, olvasóteremmel) tart fenn, hol felolvasásokat és kereskedelmi érdekeket támogató gyűléseket tartanak, létesítette a *női kereskedelmi szaktanfolyamot*, szervezett esti továbbképző tanfolyamokat, gondoskodik a kereskedelmi alkalmazottak elhelyezéséről.

Az ipari érdekek istápolója főképen az aradi *Ipartestület*, mely teljesen a kézműiparosok alkotása és intézménye. Díszes háza az Erzsébet-körúton áll. Minden ipari vonatkozású intézmény itt van koncentrálna.

A mezőgazdaság érdekeit igen eredményesen a *Gazdasági Egyesület* mozdítja elő. Működése igen üdvös, mert irányító hatása, a város és megye nagy-, közép- és kisgazdáira terjed ki. Saját házában (Boros Béni-tér) van elhelyezve.

Városi élet. Törvényhatósági bizottság. Arad közéletének nagyobb-szerű megnyilatkozásával főképen a városi képviselőlet porondján találkozunk. Tehetség és temperamentum, az ifjak hite és az öregek meggyőző-dése szerint, legalkalmasabban a *torony alatti* amfiteatralis padosorokban érvényesülhet, egyengetheti emelkedése útjait s így a nemesebb ambiciónak, mely önértékét ismeri, tért nyit. A városi képviselő-választások ma már rendesen nagyobb emócióval folynak le. Ez a zajosabb városi bel-politikai élet azonban csak az újabb korban, a múlt század hetvenes évei közepe óta jelentkezik és fokozódik egyre. Szinte meglepően hangzik a városi élet egyik kitűnő krónikásának¹⁾ ama feljegyzése, hogy ugyan-azon évtized elején egy törvényhatósági tagválasztásnál a harmadik kerületben, mely azóta mindig nagy küzdelmek színhelye, összesen csak tizennyolc szavazatot adtak le. Az „öregeket“ akkor ellenjelölt nélkül illet megválasztani. De jött az élet, a lendület és megindult a küzdelem, amikor 1873-ban *Salacz Gyulát* ültették a polgármesteri székbe, aki hadat izent az ósdi maradiságnak és merész fantáziával szövögette Arad modern kifejlődésének álmképét, mely csakugyan valósulást nyert. Azóta ébredt az alkotó kedvet nyomon követő ellenhatás, ellenállás és ellenkezés is, mely a fennforgó kérdés szerencsésebb megoldásának termő csiráját hordozza magában, néha azonban izgágasággal vegyül el. Eszmesúrlódás és harc jellemzi Arad város kis parlamentjének belső életét. Bizonyos, hogy e küzdelmek folyamán sok szép tehetség fejlődik ki, sok jelesebb szónok és debatter emelkedik a vidéki városok átlagos szellemi színvonala fölé.

¹⁾ Öreg aradi író (Edvi Illés László): A közgyűlési terem multjából. Arad és Vidéke 1911. 88. sz. és folytatólag még négy cikk. E kitűnő cikk-sorozat igazi forrás-munka a városi belső élet számára.

Annyi kiváló szellemi erő megnyilatkozása egy előretörekvő város közéletében valóban a sors különös kedvezése a városra nézve.

A tárgyak, melyek körül a szenvedelmesebb viták és harcok folynak, rendszeren a város fejlesztésének újabb problémái: társadalmi, kulturális, közigazgatási, közegészségügyi és közbiztonsági, forgalmi, közlekedési, iparfejlesztési és iparlétesítési ügyek, pénz- és kölcsönügyek, költségvetés, stb., ellenben tisztán politikai kérdések ritkán, csakis alkalomról-alkalomra kísértének.

A legutóbbi évtizedekben zajos küzdelmekkel jártak a vashid-kérdés, vízvezetéki, csatornázási, világítási ügyek, valamint a lóvasút megváltásának ügye. E kérdések nagyobb része ma már meg van oldva, de emlékezetes marad nagyon sokáig, hogy a vashid körül mily harc folyt. Arról volt szó, hová építsék a hidat, mely Aradot Ujaráddal köti össze: a vár felé-e, mint a katonai hatóság kívánta, vagy a Halász-(ma Tököli Imre)-utca végibe-e, vagy a Hajó-utca végibe? Évekre terjedő küzdelem után végre két hidat építettek, egyet a Hajó-u. folytatásaképen, a másikat az Eötvös-u. irányában, noha sokan a Széchenyi-u. meghosszabbításául kívánták.

Sokban emlékeztet a hidak körül folyt harc arra a nagy harcra, mely a nyolcvanas évek első felében a város aszfaltozása kérdésében folyt le s melyről a kitűnő krónikás így emlékszik meg¹⁾: „A merre járunk az országban, meggyőződhetünk, hogy Aradnak a legtöbb modern járdája, a legtöbb kiépített belső közutja van. Ma legfeljebb ujságíró-kollégák élcelődnek néha azon, hogy Arad aszfaltváros. De a nyolcvanas évek elején bizony ellenséges táborokra szakította a várost a double-conleé meg a bitumen-conleé. Hihetetlenül elhanyagolt állapotban volt akkor Arad belső közlekedése, a külsőről egyáltalán szólni se lehetett. Utca-nívó absolute nem létezett, a hullámvasut mozgását követték az utcák. A rozoga minorita templomtól emelkedő irányzatot vett az akkor A—B. vonalnak nevezett korzó a Reck-házig, a hol ma a Reinhart testvérek pazar butorkirakatai állanak. Ennek a háznak a kapuja akkora dombra esett, hogy oda télen semmiféle fánkocsi be nem birta vinni a terhet. Onnét megint esett az ut lefelé. Az utca közepe egy széles csatornának felelt meg. Mikor záporosó volt nyáron vagy hóolvadás tavasszal, a városi ispán deszkapallókat vezényelt ki a fő-utcára a templom és a kaszinó közé (amelynek hosszú földszinti erkélyes hajléka ott terpeszkedett régi barok-stiljében a Schöpkesz-féle emeletes ház helyén, ahol, gondolom, a Schwartz Simon fiai és Társai cég norinbergi nagykereskedése honol), hogy egyáltalán közlekedni lehessen az utközépen szélesen hömpölygő áradaton át. A Keresztutca (Batthyány)

¹⁾ Arad és Vidéke XXXI. 93. április 23.

egy mélyre lejtő teknő volt a Széchényi-utcától a pesti utig, melynek sarkán olyan kimagasló sziklaszigetet képezett a Dogáru-ház, hogy ember lett legyen, aki oda felkapaszkodik, attól meg a Keresztes-ház felé lépcsőkön juthatott alább az ember. Ugyanigy volt városszerte, mikor egyszer egy szeretetreméltó idősebb ur jelent meg a városházán. Gróf Csáky Tivadarnak hívták, egykor emigráns volt, de hazatérve a Neufchatel Asphalt-Company Limited révén iparkodott a kulturát terjeszteni és becsületes megélhetést szerezni. Az árviz után ujjászervezett főmérnökség, a polgármester, Parecz István gazdasági tanácsnok tetszéssel fogadták és melegen felkarolták az eszmét, melynek valósitása mellett hosszú lejáratu, könnyen törleszthető terhet vesz magára a város, hogy megközelitse a modern város alapföltételeinek egyikét és nivót teremtsen a szó technikai értelmében annál a nem éppen sikerült nivellálásnak romjain, amelyekké a hetvenes évek végén Schaffer Antal mérnök által végeztetett helyszinelés és térképfelvétel munkálatai összeomlottak.

Hanem hát az az aszfalt-terv hálás anyagot szolgáltatott a városházi ellenzéknek arra, hogy általa pozícióját a külvárosokban megerősítse.“

Természetes, hogy az időről-időre felmerülő kérdésekben főleg a szó hatalmával rendelkező városi képviselőknek jut ki a *hozzászólás* szerepe. Nem országos történeti jelentőségű szereplés ez, de a város történetében mégis nyomot hagyó. Van olyan is, kinek működése és szerepköre országos jelentőségű. *Boros Béni*-ről emlékezünk meg, a nagy magyar vasutásról, kinek neve ott csillogna Baross Gáboré mellett, ha a halál oly korán el nem szólítja. Nagyszerű képekben varázsolta maga elé Arad jövőjét, melynek megalapozásában tevékeny részt vett volna, ha sorsa másképen nem intézkedik. Köztevékenységüknél fogva kiemelkedtek a régiek közül mint jeles szónokok *Varjassy József*, *Lukácsy Miklós*, az újabb aerában: *Barabás Béla*, *Mülek Lajos*, *Nagy Sándor*, *Müller Károly*, *Nemess Zsigmond*, akik országgyűlési képviselőkké is lettek, továbbá *Parecz Béla*, *Reisinger Sándor*, *Varjassy Lajos*, *ifj. Varjassy Lajos*, *Tolnai János*, *Nesnera Aladár*, *Szathmáry János*, *Adler Andor*, *Steinhardt Mór* és mások.

Az előadóképesség ily jelességével a városi képviselőtestület szónokainál az érvelés alaposságával a szakbeli jártasság is párosul. Diszkrét a szerep felosztása: mások a politika, mások a közgazdasági, pénzügyi, mások a technikai ügyek vitakozói. Az a vád, hogy pártpolitikai szempont vezet a városi közügyek megvitatóit, jogosulatlan. Csak politikai kérdések kapcsán élesednek ki a pártszempontok, ami természetes is.

A közgyűlés legutóbbi másfél évtizedes történetét áttekintve, a felmerült tárgyak és kérdések sokféleségét találjuk, melyek a törvény-

hatósági bizottságot foglalkoztatták s melyek megoldásra jutottak, vagy legközelebb megoldandók. Szerepelt a munkarendben :

Politika. Városi törvényhatóságok közgyűlésein ritkán vernek nagyobb hullámokat a politikai kérdések, de amikor átalakító, radikálisabb reformok, avagy a nemzet érzületét érintő kérdések merülnek fel az országgyűlésen, az országos politika behatol a városok törvényhatósági termeibe is. Az újabb időkben 1895. novemberében hangzott el az aradi városháza közgyűlési termében intő szó, hogy a város vezetősége kellő erélyvel ügyeljen fel a polgári házasságról szóló törvény végrehajtására.

Ez időtől fogva 1905-ig nincs nyoma az országos politikának a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Ekkor köszönt be az úgynevezett darabont korszak, midőn országszerte véres eszközökkel is folyt a nemzeti ellenállás szervezése a Fejérváry kormány és kivált annak belügyminisztere, Kristóffy József ellen, aki programjába vette a közjogi ellenzéknek minden áron való letörését. *Nagy Sándor, Barabás Béla, Mülek Lajos* szenvedelmes beszédei hangzottak el a közgyűlési teremben, melyek magukkal ragadták a közönséget.

1906-ban Vásárhelyi Béla főispán beiktatása elég símán folyt le. Azóta politikai kérdés nem merült fel, legfeljebb annyiban, hogy a város közgyűlése alkalomról-alkalomra üdvözölte az egymást felváltó új kormányokat.

Ha a politika időközönként fel is kavarja a közgyűlés nyugalmát, a vihar állandó nyomot nem hagy vissza. A hullámok elsimulnak s az országos érdek harcait csakhamar a városi érdekek napirendre vétele váltja fel. De kint a termen kívül a polgárságban és néprétegekben nem oly könnyen, nem oly gyorsan bonyolódik le minden. Zajossá teszi, csendjéből, rendjéből teljesen kiforgatja a várost, ha képviselőválasztásra készül az ország és a város lakossága. Tábort szerveznek, pártirodákat nyitnak és folyik a korteskedés nem kevesebb szenvedelemmel, nem kevesebb hévvel, mint valamikor régen . . . A polgári összejövetelek, pártgyűlések mind sűrűbbek s hogy a lelkesedés tüze ne lohadjon, a polgári bankettek, (szállodák éttermeiben) s pártvacsorák, pártgyűlések (kisebb külvárosi vendéglőkben) egymást érik. Mikor a választás napja végre elérkezik, tetőpontját éri el a küzdelem. Tüntető önbizodalommal, de komoly méltósággal vonulnak fel a pártok, de mikor a harc végkifejléshez jut, a rendfenntartó éber hatalom megóv, hogy a reggeli ünneplés esti zenebonává fajuljon. Ha elmúlt a választás, győzött legyen bármely párt, a közmegnyugvás nem késik. Mindenki mindent feled.

Aradot a legutóbbi két évtizedben képviselték az országgyűlésen : 1892—1896-ig *Atzél Péter*, ki 98 szótöbbséggel győzött Falk Miksa ellenében.

1896—1901-ig *Hieronymi Károly*, (ellenjelöltje Péterffy Antal volt) 1063 szótöbbséget nyert.

1901—1905-ig *Salacz Gyula*, Müller Károly ellenében 469 szótöbbséggel.

1905—1906-ig *Barabás Béla*, Vörös László ellenében 219 szótöbbséggel.

1906-ban újra *Barabás Béla*, de lemondott, mert Budapesten választották meg.

1906—1910-ig *Müller Károly*, 143 abszolút szótöbbséggel Komjáthy Béla és Fényes Samu ellen.

1910-ben *gróf Tisza István*, Barabás Béla ellenében.

Társadalmi kérdések. A haladó idő Arad város vezetőségére és társadalmára is kiróta a különböző társadalmi bajok orvoslásának kérdését. Az ilyen bajokon segíteni Arad város vezetősége dicséretesen tett ki magáért, amennyiben ezt a város anyagi viszonyai megengedték. Minthogy az ilyen reformok pénzügyi vonatkozásuk, a kezelések nagyobb része a képviselőtestületben nyert megoldást.

Első és legelkerülhetlenebb ilyen kérdés volt a város hajléktalan *szegényeinek az ügye*. A városi kapitányi hivatal kebelében az ügy állandó nyilvántartására és vezetésére külön ügyosztály áll fenn. A város szegényeinek istápolására megteremtették a *szegények segély-alapját*, amely középszámot véve átlag 200 aradi szegényt részesít havonta kisebb nagyobb segélyben. Ezt az alapot a különböző engedély díjakból teremtette meg a körültekintő főkapitány (multságok, záróra meghosszabbítás stb). Egy másik igen fontos intézkedése a város vezetőségének a főkapitány előterjesztésére a *cseléd otthon* alapításának kérdése és a hűséges szolid magaviseletű cselédek *megjutalmazása*. Ezt az alapot a beiratkozási különböző díjakból alapították meg s most már ott tart, hogy ma-holnap teljes sikerrel fogja megoldani feladatát, mely abban áll, hogy a hely nélkül lévő cselédek új hely elnyeréséig tisztességes menedéket és ellátást nyerjenek néhány fillérért naponta.

Arad város területén a koldulás tilos.

Óriási fontosságú újabb kérdés a *mezőgazdasági és ipari munkások* számára építendő *munkásházák* építése, ami azt a feladatot van hivatva megoldani, hogy a munkásság olcsó és egészséges lakásokhoz juthasson. Szó van ezenkívül, hogy egy tisztviselő telep is létesüljön. Ennek a helyével nincsen még tisztában a vezetőség.

Közegészségi, de méginkább szociális jelentőségű az élelmi szerek ellenőrzésének az ügye. A város piacain nap nap után jelennek meg a városi orvosok, akik különösen a tejneműeket, turókat, vaját s egyéb élelmicikkeket vizsgálnak meg és szükség esetén elkobzással és birsággal sújtják az élelmiszer-hamisítókat.

Félig meddig ezt a célt követik a városi bor, sör és különböző italok vizsgálói.

Fontos közegészségügyi intézkedés volt a városi jéggyár felállítása a vágóhíddal kapcsolatban.

Tagadhatatlan, hogy társadalmi berendezésünk folytán szociális missiót teljesít a *rendőrség intézménye* is. Arad város nagyságához de különösen terjedelméhez mérten tán kevés, de becsületes munkát végez a 108 főből álló közrendőrség, mely vezetőségével élén állandó remegésben tartja *razziával* a különböző vagyon és életbiztonságot fenyegető rejték- és buvó-helyeket.

A város szociál-politikai intézkedéseinek tartozik ezeken kívül a *viz- és gázművek* megváltása, hogy községi üzembe véve a város közönségére olcsóbbakká tétessenek. Ilyen természetű intézkedése a városnak még az *autobusz* közlekedési-eszköz behozatala, mi által a város olcsó és gyors közlekedést teremtett meg a városban. Ha pedig a lóvonat megváltása sikerül, a városban villamos kocsikkal fogják lebonyolítani a forgalmat. A város terjeszkedésének óriási előmozdítására lesz, a legutóbb létesített két összekötő híd a Maroson. Ezek néhány év alatt a város élelmezésének lesznek hathatós tényezői.

Elvitathatatlan, hogy Arad épen jelen pillanatban nagyobb szerű kifejlődés küszöbén áll. A város-szabályozás, új városrészek (Ferenc József és Ujtelep) kiépítésének kérdése lép előtérbe, nem különben nagyobb szerű építkezések (új plébánia-templom, színház, izr. templom, stb.) ügye is napirendre kerül sürgősen. Gyáripari vállalkozások meghonosítása, a közlekedés, világítás városivá tétele az egész vonalon a legközelebbi jövő feladata. E nagy problémák sikeres, célszerű és lelkiismeretes megoldása erkölcsi felelősséggel terheli a törvényhatósági bizottságot, mely nagy intelligenciájánál fogva — nincs kétség — tudni fogja köteleességét.

Személyi változások. Mióta Arad városa szabad királyi várossá lett, a megye és város főispáni méltóságát mindvégig ugyanaz a személy tölti be. Ha tehát a megyénél történik a főispán személyében változás, a városnál is új főispán foglalja el székét. 1895-ben *Fábián László* volt a főispán. Lemondván méltóságáról, utána 1900. évi november hó 7-én *Urbán Ivánt* installálták. Urbán visszalépése után, az úgynevezett darabont korszak idején *Vásárhelyi Béla* vállalta a főispánságot (1906-ban), akit *Gróf Károlyi Gyula* követett. (1906. évi május hó 15-én.) 1910. évi május hó 5-én újra *Urbán Iván* foglalta el a főispáni széket, melyet mind a mai napig közszeretetlen és köztiszteltetben tölt be.

A polgármesteri tisztet a legutóbbi két évtizedben három egymást felváltó jeles férfiú viselte. Endrődi *Salacz Gyulát* 1873-ban iktatták

be s megmaradt állásában 1901-ig. Vaskezű, energikus férfiú volt, a nagyobb koncepciók embere. Alatta szinte megváltozott a város külső képe, faluból város lett. Díszes iskolaépületeket emelt, utakat-utcákat töltetett fel és burkoltatott, iskolákat létesített, (siketnéma iskola, felsőbb leányiskola), szóval érdeklődött a kultúra, a kereskedelem, az ipar, a közegészségügy, a közlekedés és forgalom százféle intézménye iránt, melyeket energikus lélekkel támogatott. 1901-ben vonult vissza. Követte a polgármesteri székben mossóczi *Institoris Kálmán* (1901—1905.)

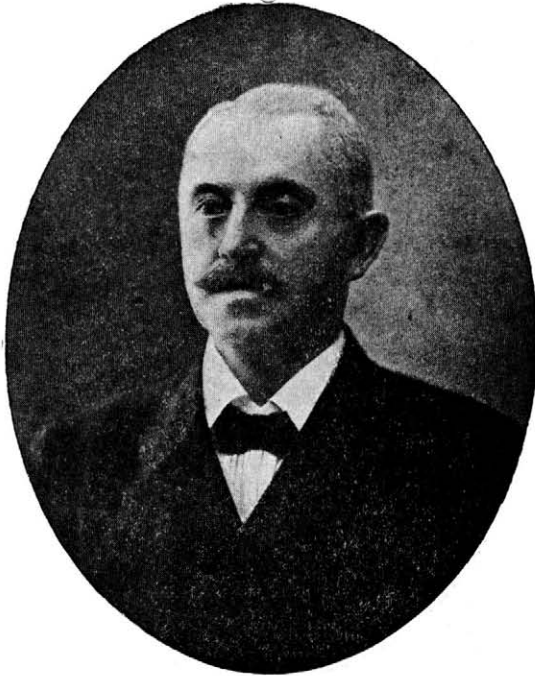
endrődi Salacz Gyula.
(1873—1901.)

Folytatta jeles elődje kezdeményezését és fejlesztette örökét. Főleg a város pénzügyeit kívánta jó karban tartani, nagy barátja volt a tanügynek és meleg érdeklődéssel támogatott minden gazdasági kezdeményezést.

Csejthei *Varjassy Lajos* (1905.) elődje visszaléptével egyhangú bizalommal ültette a törvényhatósági bizottság a nagyon népszerű és kedvelt, demokratikus gondolkodású és nyájas modorú gazdasági tanácsost a polgármesteri székbe. Korábbi hivatásánál fogva főleg a gazdasági érdekek támogatását vette programjába: gyáralapítást, ipari és kereskedelmi vállalkozások, közlekedési intézmények létesítését. (Westinghouse, textilgyár, autbuszvállalat, stb.) Kulturális téren sok szép, új

intézmény létesült az ő idejében (iskolák, kulturpalota). Tagadhatatlan, hogy szerepe most, egy új korszak küszöbén, mikor annyi probléma lép előtérbe (város-szabályozás, villamos vasút, stb.) a legnehezebb.

A város másik főtitisztviselőjének, a főkapitánynak személyében hosszú idő alatt változás nem történt. *Sarlot Domokos* viselte a főkapitányi tiszteletet, ki az aradi rendőrség fejlesztése körül igen nagy érdemeket szerzett. Legújabbán *Greén Nándor* váltotta fel állásában, aki mint eddigi helyettese, jeles tehetségével kiválóan feltűnt.

mossóczy Institoris Kálmán.
(1901—1905.)

Arad város főjegyzői állását, miután *Institoris Kálmán* polgármester lett, *Kádas Kálmán* foglalta el. Kötő ünnepi beszédei mindenkor nagy lelkesedést keltenek.

Látogatás. Aradnak ritkán van alkalma, hogy fejedelmi vagy magasrangú személyeket ünnepi pompával vendégül fogadhasson. A király 1884-iki látogatása óta, magas udvari személy nem fordult itt meg és miniszter is csak kétféle látogatott el ide. 1907. január 20-án *gróf Apponyi Albert* kultuszminiszter tisztelte meg a várost látogatásával, 1909. szept. 19-én, a Kossuth-szobor leleplezése ünnepén, *Kossuth Ferencz* kereskedelemügyi miniszter időzött itt rövid ideig. 1911-ben, *Fábián Gábor* és *Csiky Gergely* szobrának leleplezésekor a M. Tud.

Akadémia, a Kisfaludy- és Petőfi-társaság küldötte ki képviselőit. Az évenként okt. 6-án tartott gyászünnepeken a kormány és a képviselőház leteszi koszoruját és képviselteti magát, nemkülömben a budapesti és kolozsvári s más magasrangú intézetek ifjúsága is.

Gyász, részvét, kegyelet. A nemzetet sújtó veszteségek Arad városában is fel-felébreszti a gyász és részvét érzelmét, melynek mindenkor siet a város közönsége kifejezést adni. Kifejezte részvétét a főhercegi családnak *László főherceg* (1895.), *Zsófia főhercegnő* és *Károly Lajos*

csejthei Varjassy Lajos.
(1905—.)

főherceg halálakor (1895). *Erzsébet királyné* megrendítő halála (1898. szept. 10.), a várost mélyen lesújtotta. Szeptember 15-én rendkívüli közgyűlést hívtak össze, melyen az elnöklő főispán fejezte ki a város közönségének nagy fájalmát. Elhatározták, hogy a város részvétfeliratot intéz Ő Felségéhez, a temetési gyászszertartáson küldöttségileg résztvesz, a ravatalra koszorút tesz, a Megdicsőült arcképét a közgyűlési terem részére megfesteti s a város kis-körútját *Erzsébet királyné-körútnak* nevezi el, a gyász tartama alatt a hivatalos levelezésben fekete pecsétet használnak.

Kitünőbb polgárai elhúnyta esetében a város mindig kifejezte részvétét; így *Boros Béni* és *Varjassy József* halála fölött is.

Ünnepségek, üdvözetek. Mikor nagy nemzeti események megünnepléséről van szó, a város sohasem késik hazafias örömméretének nagyobbserű kifejezést adni. Legfényesebben ünnepelte meg a város a millennáris emlékünnepet 1896. május 14-én. Díszközgyűlést tartottak, melyen *Fábián László* főispán elnökölt. Az ünnepi beszédet *Institoris Kálmán* főjegyző tartotta. A közgyűlés a magasan szárnyaló nagyhatású beszédnek jegyzőkönyvbe iktatását mondotta ki s egyszersmind elhatározta, hogy Arad városa Ő Felségéhez hódoló feliratot intéz. 1898. április 11-én a város közönsége nagy fényvel ünnepelte meg a 48-as törvények szentesítésének félszázados évfordulóját. Megünnepelte a város közönsége 1902. szept. 19-én Kossuth Lajos, 1903. okt. 17-én Deák Ferencz születésének századik évfordulóját. Mindkét alkalommal *Kádas Kálmán* főjegyző nagyhatású s nagy irodalmi beccsel bíró emlékbeszédet mondott. A Deák-beszédből főleg a befejező részlet keltett nagy hatást, amikor így koszorúzta meg a szónok a teremben elhelyezett Deák-szobrot:

„Lesznek ismét korszakok, melyekben a kisszerű érdekek és kicsinyes önzés játéka véget fog érni és mikor ismét oly elvek szerint kell cselekedni, aminők Deákban éltek! És akkor — mint a monda regéli Csaba királyfíró — Deák Ferencz mindig vissza fog térni jellemének, bölcseségének és hazaszeretetének teljes fegyverével. És fog tudni lelkesíteni és fog tudni a nemzettől nagy áldozatokat követelni anyagi jutalom reménye nélkül.

Midőn tehát Deáknak nagyságát csodálom és szeretettel hajlok meg emléke előtt, érzékeny kesergéssel nem akarom szellemét sérteni. Ő is, bármily nagy volt, csak annak a kornak feladatát oldhatta meg, mely az Ő kora volt. Utána *más feladatok* álltak a nemzet elé, melyeket *másoknak kell megoldaniok*.

De egyben soha nem szabad eltérnünk Deáktól, sem megfélekedni róla, abban nem, hogy jogainkból soha egy hajszálnyit sem engedjünk és hogy sokkal jobban tudjuk szeretni a hazát, mint gyűlölni ellenfeleinket.

És most hálás kegyeletünk jeléül e szerény koszorút helyezem szobrodra megdicsőült nemes férfiú, aki megtanítottál bennünket arra, miként kell önzetlenül szeretni e drága hazát, s megmutattad, hogy a jog és igazság, az igaz ügy, akármint igyekezzenek is azt elleneink letiporni, előbb-utóbb diadalmaskodni fog.“

A közgyűlés mindkét kitűnő beszédet jegyzőkönyvbe foglaltatta.

Jelentősebb alkalmakkor a város közönsége sohasem késett loyális érzelmeit kifejezésre juttatni. A tiz szobor felállítása idején (1897.) hódoló feliratot intézett a királyhoz, üdvözölte József főherceget Dorottya főhercegnő jegyváltásakor Orleáns Fülöp herceggel és üdvözölte loyális érzéssel a kormányokat, amikor egymást fel-felváltogatták. A főispánok beiktatása és a polgármesterek székfoglalása mindenkor kiváló sollemnitással folynak le. Ilyenkor a pártkeretek megszűnnek, egyéni érzelmek elfojtódnak s a polgárság *egy* érzelemben olvad egybe.

Az aradi társadalom. Az aradi polgárságnak az a része, mely a város szellemi és anyagi életének irányítását immár biztos kézben tartja,

noha ma már iziglen magyar, sokféle elemből alakult meg. Arad fejlődése e tekintetben kicsi képben mutatja a magyar nemzet megalakulásának folyamatát: a magyarság beolvasztó képességét, művelődésre való hajlamát, élet-energiáját. Számszerint mint kisebbség, hódító útra tér és jelleget, szint tud adni annak a tágabb egységnek, melynek alkotó elemei oly különböző természetűek voltak.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben Arad még egyáltalában nem volt magyar város. Inkább szerb-német jellegű volt. A betelepedés állandó lévén, a XIX. század első évtizedeiben a magyarság is meghonosodik itt. Nagyobb részét iparosok: csizmadiák, ácsok, szücsök voltak a betelepedők. Tömören lakhattak a város ama részén, hol ma a Magyar-utca van; innen is az utca neve.¹⁾ Ez a három elem: a szerb, a német és a magyar évtizedeken át megosztott, egymástól elkülönődő társadalmat képezett.²⁾

Egy ideig a szerbek gyakorolták a szellemi fölényt. A tömeg munkás, földmives, kupec, kufár és kevés iparosnépből állott, azonban nagy volt a szerb intelligencia is. Kiváló lelkészek, orvosaik, ügyvédek, stb. voltak, kik a közigazgatás terén kiváló befolyást gyakoroltak. Később azonban a szerb intelligencia megfogyott, állítólag a férfi utódok hiánya miatt³⁾ s a szerb vezető elem lassan a magyar vezető elem mellé állott.

A németség nem rajban lepte el a várost. A betelepedés és meghonosodás lassu folyamatú volt. Nagyobb részét a várbeli katonaság ivadécai, kamarai és közigazgatási tisztviselők és ezek utódai, kiváltképen bevándorlott iparosok⁴⁾ képezték törzsét a német elemnek, kik főleg a francia háborúk (1815.) után jöttek és a Rácvárosban telepedtek le.

A magyarság törzsét a megyei tisztviselői kar, a gyérszámú magyar birtokosság és a már említett iparosság képezte.

A románság inkább mint nép-elem szerepel Aradon. A polgári

¹⁾ Régmúlt időkben. Aradi Közlöny 1910. 2. sz. — ²⁾ Ősidőktől fogva bennlakó törzsökös magyar családok kevés számmal vannak. A régiségben ezekkel a nevekkal találkozunk: Bogdánffy, Náray, Vörös, Turay, Vásárhelyi, Dániel, Török, Kovács, Fábrián, Oláh, Rózsa. Magyar családok ugyan, de német eredetűek: Salbeck, Edelspacher. Német eredetű családnevek: Probst, Lilin, Lippert, Stotz, Reck, Habereger, Feldinger, Tones, Klespitz, Felt, Schor, Rohleder, Reichert, Kohl, Kretzner, Brunhuber, Kintzig, Stampfl, Paschinger, Priegl, Eckhart, Ritz, Gebhart, Heim, Hasenfratz, Husli, Scholcz, Friedrich, Kolb, stb. Szerb nevek és családok: Kresztics, Pullió(?), Nikolits, Jankovics, Joanovics, Teneczky, Prodanovics, Lázics, Ilics, Tabakovics, Gruics, Ridiczki Tököli, stb. Román nevek nagy számmal vannak, elmagyarosodásuknak, nem úgy mint a szerb és német családoknál, semmi nyoma sincs. Gyér számmal szerepelnek a bolgár eredetű (Ursitz) és tót nevek. — ³⁾ Institoris Kálmán: Arad magyarosodása. Aradi Közlöny 1909. 295. sz. — ⁴⁾ Arad ipara. Irta: Kiss Ferencz. Aradi Milleniumi Nap-tár, 1896.

társadalom igazi alkotó eleméül alig vehető. Intelligenciája (papság, ügyvédek, orvosok, tanárok) ma már nagy, de a *városi közélettel* és az egyetemes társadalmi összetevékenységgel szemben tartózkodó álláspontra helyezkedik.

Lehet mondanunk, hogy a magyarság ez időszert a szerbség túlnyomó nagy részét és a németiséget teljességében olvasztotta bele a maga praedomináló társadalmába.

A magyar polgárság eme győzedelmes térfoglalása kisebb részben anyagi, nagyobb részben szellemi okokra vezethető vissza.

A szerb elem megfogyatkozásának a már említett okán kívül a birtokos osztály hiánya is volt az okozója. Az intelligenciánál hiányzott az anyagi függetlenség, kényszerült hivatalt vállalni és ennek első következése az uralkodó elemhez való simulás volt.

A német elem munkás és tevékeny volt. Anyagi gyarapodása függetlenségét eléggé biztosíthatta, de lelki hajlamai belső szükségévé tették a magyarsággal való egyesülését. A német ugyanis megszereti a földet, hol boldogulását, anyagi megerősödését feltalálja és szeretetét könnyen átviszi arra az egyetemességre, városra és hazára, melynek állandó elemévé vált. Szereti, ha egyéniségének súlya van, azért nagyon kedvére van a köztevékenység. Amikor Arad 1734-ben municipális jogát megkapta, az önkormányzatban azontúl a németiség kimagaslóbb alakjainak kiváló szerep jutott. A maga függetlenségét ünnepelte a magyarsággal együtt a város függetlenségében. Leomlott ezzel minden válaszfal a társadalom emez elemei között. Jól tudta a német ajkú polgár, hogy minden jogcsorbitás, reakció, mely a várost, mint magyar várost sújtja, az ő szabadságát is veszélyezteti. Ugyanattól a hatalomtól kellett polgári függetlenségét féltenie, melytől a magyar féltette. Ily tudat hatott át a város felszabadulása után minden városi polgárt s innen ama lelkesedés, mellyel a *48-as eszméket német ajkú polgártársaink fogadták* s innen az a hősiség, elszántság, mellyel Arad polgársága a város nehéz napjaiban, a sűrű bombázás hosszú idejében, tanúsított. Még a Bach-uralom fenyegetődzése, vasszigora sem tudta Arad német-magyar polgárságát hazafias érzésében megtántorítani. Ez Arad polgárságának *örök dicsősége* s egyszersmind egyik lélektani megnyilatkozása.

A politikai befolyás túlsúlya, a nagyobb intelligencia, mellyel a magyarság birt, szintén nagyban járult hozzá, hogy a németiség a vele testvériesen élő magyarsághoz hozzásimuljon. És bekövetkezett a hosszú együtt-élésnek ama természetes folyománya is, hogy házasság révén a vérség kötelékei foglalják egységbe Arad polgárságát.

Ez a polgárság, ha itt-ott, intim családi körben, felhangzik is még az öregek ajkán a német szó, ma tiszta magyar társadalmi osztályt

képez. Megalakulásának mozzanatai nyomot hagytak lelki világában; vagyis, hogy sokféle elemből alakult meg, annak megvolt a hatása. Úgy képzelhető ez, mint ahogy a vérvegyület révén az ivadékok egyénisége sajátosan alakul meg.

A tömeg, de mondjuk itt: a polgári társadalom lélektanában feltétlenül nyoma marad annak, mikép tevődött össze. Más az olyan város társadalma, mely szinmagyarságból fejlődött és más a vegyülék társadalomé. Debrecen nehezebb észjárású, konzervatív, a maga cselekvése körében elég praktikus, de cseppet sem fürge civisét egy futó szempillantásra is megkülönböztetjük a mozgékony, eleven, vállalkozóbb s a civilizációval rohamosan lépést tartó aradi polgártól. Az aradi polgárság sokoldalú fogékonysága, nagyobbszerű vállalkozó kedve, sok irányú tevékenysége, a *szokottnál magasabb szellemi színvonal*, mely gyári vállalataiban, törvényhatósági bizottsága előkelő vitatkozásaiban, napi sajtójában feltétlenül jelentkezik — világosan arra vall, hogy itt különböző szellemi erők és erkölcsi hajlamok sajátosan és kedvezően tevődtek össze. Ez gyakran nagy erőknek szerencsés szülője, de viszont hibáknak is okozója lehet.

Annyi bizonyos, hogy az aradi polgárság teljesen híjával van a konzervatív hajlamoknak. Lépést akar tartani a nagy világgal. Nincs becézett intézménye, melytől megrögzött előszereteténel fogva a jobb kedvéért eltérni ne akarna. Sokszor hiba is eredt már a gyors fejlődésre irányuló törekvéseiből. Hibásan épült valamely középülete, alkalmazatlanul lett valamely hely megválasztva, célszerűtlenül lett valamely kérdés megoldva.

Arad multját, illetőleg mindenféle intézményeinek keletkezését tekintve, vagy ha a jelenlegi közélet és társadalom szerepvivőit nézzük, az aradi polgári élet egyik fővonásaként a *szabadelvűséget* és *demokráciát* találjuk. Egyik vagy másik osztály kizárólagos uralma alig-alig jelentkezik Aradon. Ezzel nincs az mondva, hogy apróbb széthúzások, szűkebb körű elzárkózások ne fordulnának elő; de hogy köz intézmények bármely téren is nyílt kifejezésre juttatták volna az osztály-, faj- és felekezeti ellentéteket, annak nyomát nem leljük. Dicsérőleg említi a város krónikása, hogy „Aradon a felekezetek közötti békés együttélés a *legrégebb időktől* fogva mindig hagyományos volt. Még akkor is, mikor Istóczyék és Verhovayék Tisza-Eszlárt csináltak és a legvadabb orkán süvöltött száguldvá keresztül az országon 1883-ban, amikor az „Erger-Berger-Schossberger“-nótája hangzott végig Arad utcáján nappal és éjjel, amikor a Zemplényi kávéház termeiben észrevétlenül mindenkinek a kalapjába beragasztották ismeretlen tettesek a „Nem a vallás, hanem a faj“-feliratu vignettákat, olyan kölcsönös to-

leranciát találtunk a felekezetek közt, mint vajmi kevés helyén az országban.¹⁾“

Ennek a szellemnek Arad sokat köszönhet. Megkedvelteti az idegennel a várost és feledhetlenné teszi saját fiai előtt is, ha ezeknek a sors kedvez és idegenben találunk újabb otthonot. Tanúbizonyosága ennek az a sok szép alapítvány, hagyaték és adomány, melyekhez a város egész közönsége vagy a polgárság egy-egy része, egyik-másik felekezet jutott. A *Weitzer János*-, *Spitzer Ignác*-, *Haász Béla*-féle hagyatékok, az *Andrényi* nagy gyermekkórházi alapítvány, a *Neuman testvérek* különböző nagy alapítványai a város demokratikus szellemének megbecsüléséből és a szülőváros iránti ragaszkodásból és szeretetből eredő gazdag adakozások voltak.

Az aradi polgár szereti városát. Úgy hiszi, hogy Arad különb város minden másnál. Itthon szigorú bírálója mindennek, a távolban, idegenben nagyon megbecsüli otthonát, sőt büszke aradi polgárságára. A várost amúgy is történeti nimbus környezi. Részt vindikál magának abból a glóriából, mely a fényes, bár szomorú történeti emlékeknél fogva a város minden porszemét megilleti. Ennek révén nem ritkán esik meg, hogy az aradi ember idegen világban, hazai városaink polgárainak bármínemű gyülekezetében bizonyos elsőbbséget követel a maga részére. Mintha valamelyes fensőbbiséget érezne közöttük.

Támogatja ez érzését modern gondolkodása. Modern embernek érzi magát íziglen. Van is erre némi jogcíme. Sokat utazik és lázas sietséggel olvassa el a modern irodalom legkapósabb termékeit. Mely tudományosságra valló komoly törekvés aradi embernél ritka eset. A mivelődésnek legkényelmesebb, egyszersmind legélvezetesebb eszközt veszi igénybe: az utazást és külföldi üdülő-helyek felkeresését. Nincs a kontinensnek csak valamennyire is ismert üdülő-helye, hol nyaranta vagy telente az aradi habitúékat fel ne találják. A Tátra, a cseh fürdők, Abbazia és a Riviera mintegy kis Araddá lesznek a megfelelő évszakban. Ezenkívül a világ-járás az aradira nézve mintegy kötelező divat. Megfordul az aradi ember Amerikában, Japánban, a Keleten és a Saharában úgy, mintha csak rövid budapesti kirándulásról volna szó.

Igy tágul látóköre, így finomodik érzéke. Az aradi polgár igazi műérzékkel van megáldva. Pártolja, becsüli, szereti a művészet minden ágát, rajong a magasabb művészetért. Kedveli a színészetet, megtölti zsúfolásig a színházat. Ujházi, a nagy mester, mondotta egyszer e sorok írójának füle hallatára egy társaságban, hogy oly eleven műérzékkel bíró közönsége nincs az ország egy városának sem, mint Aradnak. A zenei tudás Aradon magas fokú; a zenetársaságok nyilvános előadásai

1) Arad és Vidéke 1911. ápr. 23.

a legelőkelőbb színvonalon állanak. Csaknem minden családban művelik, tanítják a zenét. A világ legnagyobb művészei, ha világjáró úton vannak, Budapest után bizonyosan Aradot keresik fel elsőnek. A képzőművészet iránti érzéket igazolják a gyakori kiállítások és művásárlások. Nem egy családnak szalonja valóságos műgyűjteménynek válik be.

Ily műpártolás, a szépnek eme hevülékeny szeretete bizonyára arra termett véralkatot is tételez fel. Csakugyan, az aradi ember lobbanékony természetű. Az idegen iránt szives, előzékeny és közlékeny. Vendégszerető és vendégszeretében fesztelen, Szuggesztív hatással van ez a vendégre, ki feledi, hogy idegenben van. Valami különös melegség árad szét az aradi polgári családok vendégszeretetében.

De nemcsak ily formában jelentkezik ama első hevület. A közéletben is fel-fellobban a tüze. Az aradi polgárság nem szeret szeretni, hanem csak rajongani. Akit ma édig emel, az holnap rá nézve közömbössé válik, sőt gyakran lejárttá. Kegyének talapatára váltogatva szereti az alakokat felrakosgatni s mondhatjuk, sűrűn is váltogatja. A politikában mutatkozik ez leginkább. Legendák kerengnek a politikusok köztudatában az aradi választókerület megbízhatatlanságáról.

A finomabb élet kedvelése, természetesen, rosszabb hajlamok ébresztőjévé is válik nem ritkán. Beférkőzik a fényűzés, pazarlás, játékszenvedély, könnyelműség és utóbb a bűn. A vádlottak padja nem ritkán utolsó-előtti veszteglő állomása egy nagyatermett, de méltatlanul befejezett karriérnek. A sikkasztó bankigazgatók pöre, a Kriván-pör, az adópénztári sikkasztók ügye az aradi közerkölcsöket nagyon különös világitásba helyezte annak idején. Pedig alig lehet más egyébről szó, mint a kor egyetemes kórságáról: a balul értelmezett bohémségről.

Amily kiváltságosnak, más zsánerűnek tartja magát az aradi polgár, hajlékonyságával, alkalmazkodó képességével, lobbanó kedvével, de a szívnek bizonyos őszinteségével, oly különálló tipust képvisel más társadalmakkal szemben az aradi nő is. Sok vonása közös a férfiével. Műérzéke előkelő, szereti a zenét, képirást s a művészetet általában. Az ízlés bámulatatos fejlettségét tanúsítja az aradi polgári szalonok berendezése. Aradi nők kézimunkái valóban műreemek. És kedvvel űzik: ízlés és hiúság hat ebben közre. Ép úgy folyik a vetekedés a konyhaművészet, az asztal gyönyöreinek nyújtása körében. Finom ízlés és raffinált gourmanderia csodákat mível az asztal ellátása terén. Az aradi nők befőttsjei, cukrozott gyümölcsei a szem és íny élvezet netovábbja. Tökéletesebbet, szebbet, jobbat el nem képzelhetünk. A nő ebben oly tanulékony, mint a férfi, amikor messze földről, világjáró útjairól hozza haza új dolgait, új eszméit.

Az aradi nő temperamentuma élénk. Megjelenése sikkes, öltözeke ízléses, de még inkább modern, ami nem mindig kongruál az ízléssel.

Szeret tetszeni, különösebb hivalkodás nélkül; megjelenik mindenütt, hol mutatkoznia alkalma nyílik. A megjelenésnek nem mindig a benső érdeklődés a rugója. Társalgása élénk. Szellemét inkább a könnyebb olvasmányokkal, modern regényekkel és folyóiratok, napilapok tárcáival táplálja. Mélyebb tudományosság, komoly klasszicizmus kevésbé érdekli.¹⁾ A komoly, mélyebben szántó tudományos felolvasás, ha nincs, szája íze szerint, hígabb lével, nyájas humorral feleresztve, akkor untatja. Így tehát társalgása is inkább a felszínen mozog, ritkán mélyebb érdekű, eszmeváltó. Nyelve, kifejezésmódja szintelen. A népiesség zamatosága, az az üde népies árnyalás, azok az eredeti szólamok, melyekkel törzsökös magyar városok intelligenciája és főképen a nők beszédjüket fűszerezik, az aradi beszédben nem található fel. Ragaszkodnak szigorúan az irodalmi kiejtéshez, nyomatékkal ejtik ki, irodalmilag, a ragokat (*szobából, ágyhoz, asztalnál, bortól*) s nem engedik meg maguknak azt a csekély pongyolaságot, mely a természethez közelebb állván, közvetlenebbnek, fesztelenebbnek mutatná a beszédet (*szobábu, ágyho, aszalná, bortu.*) A társalgás nyelve gyakran az ujságokból, tárcák-ból ellesett humorizáló fordulatokkal ékeskedik, vagy idegen elemekkel kevert. A civódás: összekülömbözés, az éhezés: műkoplalás, az öngyilkos: megöngyilkolja magát, stb. Ha az aradi nőnek *zsúrja* van, ott minden olyan *nett*, a *níppek hercigek*, a háziasszony *fess*, a *slafrockja* jól áll, a lámpa tetején *selbstanzünder* van, a ruhán *stráf*, az arcon *mítesser* szokott lenni, összejönnek *plauscholni*, a ruhát *hohlfaltnival* készítik.

Az életnek bizonyos gondatlan, kedve szerinti élvezése kiemelkedő vonása az aradi nőknek. De azért kötelességtudása megvan. Házát rendbentartja, gyermekeit gondozza, sokszor azonban itt is inkább a külszínnek él. A gyermek becézgetése, különböző fokozatok szerinti imádata csak megvan Aradon, mint mindenütt. A gyermek a szülőkkel *együtt élvez*: legyen ennek helye akár a színház, akár a cukrászbolt, sőt néha a kávéház is.

Arad bőven gondoskodik arról, hogy a testnek is legyen meg, ami a testé. Jól vezetett, diszes vendéglők, kiváló kényelemmel berendezett kávéházak, előkelő cukrászboltok állanak a szórakozást és felfrissülést kereső elcsigázott testeknek rendelkezésére. Ily helyeken, a napnak világos szakában, a kora esti órákban s néha az éjfél előtti

¹⁾ A Kölcsey-Egyesület könyvtárosa közölt kimutatást a könyvtár forgalmáról. E közlés szerint az olvasók 60—70 százaléka nő, a legolvasottabb magyar írók Szomaházy, Jókai, Gárdonyi, Herczeg, Molnár Ferencz, Heltai Jenő; a külföldiek közül Ohnet, Balsac, Zóla, Maupassant s az újabb orosz (Csehov, Turgyev, Dosztojevszki Gorkij), német (Strindberg, Suderman, Polks, Liliencron), angol (Crockez, Caine, Clausen stb., főleg Wilde) — de, a közlés szerint, a klasszikusokat elhanyagolják. — Aradi Közlöny 1910. március 27.

későbbi órákban Arad *szórakozik és felfrissül*. Férfi és nő egyaránt szórakozik, mindenki óhajt felfrissülni.

Több a szórakozásnál, de kevesebb a mulatásnál a családi szentélyben végbemenő *zsúr*-olás. A zsúr kis családi ünnep, mely szemnek, száznak ingert nyújtó ételek alatt roskadozó asztalok mellett folyik le. Asszonyok összejövelete ez; a férfinak olyankor „fontos dolga” van, tehát abszentálja magát. Csak lányos házaknál jelennek meg ifju urak is.

A zsúrok időszaka a késő ősztől kora tavaszig terjed.

Mihelyt a karácsonyi áhitat a szabadabb kedvnek engedni át a tért, kezdődnek a mulatságok, táncok, bálók. Némely jobb esztendőben se szeri, se száma a nyilvános báloknak, de még több a szűkkörű táncestély és családi multság. Ebben az időszakban Arad *mulat*.

Zajjal jár ez és közérdeklődés mellett folyik le. Azután csönd lesz, mély csönd.

De felriad a csönd és jelentkezik a nagyobb emóció, mikor Arad *ünnepel*. A hazafias ünnepek Aradon, szokatlan nagy élénkséggel és részvétellel folynak le. A rendes istentisztelet és a városháza disztermében tartott emlékünnepek után rendesen lelkes felvonulás következik a vértanú-szobor elé a Szabadság-térre. Itt nyer az ünnepség lelkesítő beszéddel és szavalattal méltó befejezést. A menetben részt vesznek a tanulóifjúság és a polgárság hazafias szellemű egyesületei.

Legnagyobb szabású az október 6-iki gyászünnep. Ennek szokott sorrendje: gyászmise a Minoriták templomában, felvonulás a Szabadság-térre, ott lelkes ünnepély s onnan kivonulás a vesztőhelyre. Véghetetlen nagy tömeg hullámszik méltó ünnepi csendben végig az utcákon; minden oly csöndes, ünnepies. A rend fenntartása tisztán a polgárság erkölcsi érzületére van bízva és még soha rendzavarásra eset nem volt. Az idegenforgalom október 6-án roppant nagy, mégsem zavarja semmi a járó-kezők magába mélyedő ünnepi hangulatát.

Arad polgárságának és Arad népének egyik nagyon jellemző néplélektani megnyilatkozása az a lelkesedés és kitörő hazafias érzés, mellyel ünnepeit, gyász- és örömnapijait egyaránt, megüli. Arad ily tekintetben az ország vezető városa.

Nyelv. Az aradi élet egyik jellemző adaléka volna az aradi általános beszédmód, az aradi dialektus. Ilyenről nem szólhatunk, mert *ősi* magyarsága nincs. A kiejtés a társadalom csaknem minden osztályában egyforma: ragaszkodnak az irodalmi kiejtéshez. Az *a* hang kiejtése a középnyelvállásu felé hajlik nagyon enyhén. Feltűnik az *e* hang árnyékolatlan kiejtése: a közép *ë*-t nem ismerik. Eszem (Verstand) és eszem (ich esse) aradi ember ajkán egyformán hangzik, nagyon nyílt *e*-vel (nem úgy, mint pl. Dunántúl eszem és észem). Az *explosiv* hangokat (*k, p, t*) Aradon szokatlan keménységgel ejtik ki.

Népszokások, népmulatság. Aradi sajátos népszokásokról nem igen szólhatunk, mert nép-élet nincsen. Betlehemesek járnak körül karácsonykor, vizkeresztkor, és álarcosok tünedeznek fel az utcákon utolsó farsang éjjelén; más egyéb alig van. Jellemző, hogy a felekezetek szokásai, ha a mulató kedvnek kedveznek, hogy terjednek. A zsidók purimának álarcos bohóságait a keresztény néposztály is kezdi felkarolni. A húsvéti locsolás divatban van, de népi jelleg híján.

Egy népi ünnepség tartotta fenn magát a régiségből a legújabb időkhöz: a *Szent János-úsztatás*. Tudvalevőleg Arad mindig híres volt molnár-iparáról¹⁾ és ügyes molnáiról, akik minden évben egyszer a következő ünnepséget rendezték: Nepomuki Szent János napjának előestéjén szokták rendszerint megtartani a Szent János-úsztatást. A vizimalmok tulajdonosainak mindegyike egy-egy bárkát díszített fel lampiónokkal s a pazar látványosságot nyújtó hajókat az est sötétjében elindították a Radnai úttól lefelé a Maroson. Útközben természetesen röpködtek a rakéták a magasba s ezerféle színt játszva hullottak vissza a vízbe. Tiznél több feldíszített, görögtűzzel világított hajó úszott a vizen, ezek legnagyobbika vitte a waggongyári munkás-zenekart, mely a felvonulás alatt hazafias dalokat játszott. A Maros-partot a Radnai-úttól kezdve végig egészen az újaradi részig ezernyi közönség lepte el. A molnárok Újaradon kötöttek ki hatalmas transzparentekkel díszített hajóikkal.

Üdülését a polgári osztály a parkokban (Salacz- és Baross-park) és a marosparti töltésen keresi. A *lígetet* ma már jobbadán a néposztály látogatja. Ennek igazi szórakozó-mulatóhelye ma nincs. Egy-egy látványossági bódé vagy hinta-állvány fel-feltünedezik vasárnaponkint a Béla-téren, de már a térség megindult szabályozása miatt onnan is lassan-lassan kiszorúl. Tingli-tangli, wurstli, paprikajancsi, körhinta csak vásári időben szokott lenni. Ellenben nagyon felkapta és sűrűn látogatja a nép a *mozi-t*. Régibb időben volt Aradnak polgári- és népi-mulatóhelye. A Maros medrében szigetek voltak. A múlt század első évtizedében még meg voltak a *Francisci-sziget*, melyen fürdő állott, a *Johannis* és *Karolina-szigetek*, melyeken vendéglők és mulatóhelyek voltak. *Kisbuzsák* is mulatóhely volt. A *paradicsomkert*, később az Appolló-kert (a mai Nádor-utca táján) és a *Tököli-kert* (a mai Tököli-téren) szintén e célra szolgáltak. Zenéről, táncról, igazi vasárnapi mulatóságokról a nép számára főképen az alacsonyabb korcsmák gondoskodnak.

Lakodalmi ünnepség csak a románoknál divatos. Hosszú kocsisorban vonulnak fel a templomba, onnan a fényképészhez. Hangos

1) L. 9. lap.

kurjantások hallatszanak a zsúfoltan megrakott kocsikról, pántlikák lengenek a lovak kantáraitól és a legények kalapjairól, kiknek kezében erősen dolgozik a pálinkás butykos. Örült vágatással hajtanak végig a csörgő-zörgő kő-úton, nem kimélve sem ostort, sem lovat.

Az aradi úri osztály paraszt-stilben tartott régi lakodalmairól van némi emlékezés. Egy aradi földbirtokos fehér lovat küldött ajándékkul menyasszonyának, akit parasztszekereken vittek esküvőre. A szekér elé kilenc ló volt befogva, a lovakon csikósok ültek, kik csattogtatták ostoraikat. A templom előtt fekete lovon, díszmagyarban várta a vőlegény menyasszonyát. Barátai díszbandériumot képeztek. Esküvő után

Gáj-i falurészlet : Magyar-utca.

a házaspár parasztszekéren ment vissza. Tizenkét dúsan terített asztal várta a vendégsereget.¹⁾

Arad képe. A sok történeti viszontagság, amelyen Arad városa általt, a városnak csak nagyon lassú fejlődését tette lehetővé. Közsorsa ez egyébként minden magyar városnak. Politikai és gazdasági viszonyok egyaránt okozták ezt. Arad városa fejlődésének, vagyis mint itt legreálisabb értelemben vesszük, kiépülésének minden más egyetemes gátló körülményektől eltekintve, még külön jellegű hátráltató körülményei is voltak. Alkalmatlan, árvizektől veszélyeztetett területen fekszik; mint a történeti részben jelezve volt, a katonai hatóság is hosszú időn át emelt korlátot az építkezésnek és terjeszkedésnek. Az anyagi

¹⁾ Arad és Vidéke 1911. ápr. 16.

erők javarészét évtizedeken át az ármentesítés, védgátak, szárazhidak emelése és megóvása kötötte le. Milliókat nyelt el a város szintjének emelése, utcák és terek feltöltése, a Maros holt ágainak betemetése. Lassú munka volt ez, fárasztó és költséges, de szükségből eredt és célszerűségnek szolgált. Az esztetikai érdekek ápolása, a városok fejlődésének ama fázisa, midőn díszes paloták, magán és középületek, szépen épült közterek, üdülő parkok, virágágyas sétahelyek, szobrok, mint a város múltja dicsőségének vagy a szívben lappangó hazafiságnak és kegyeletnek szószólói díszlenek mindenfelé, viszonylag későn köszöntött be nálunk is. Lehet mondanunk, csak 1867-ben és igazibb értelemben

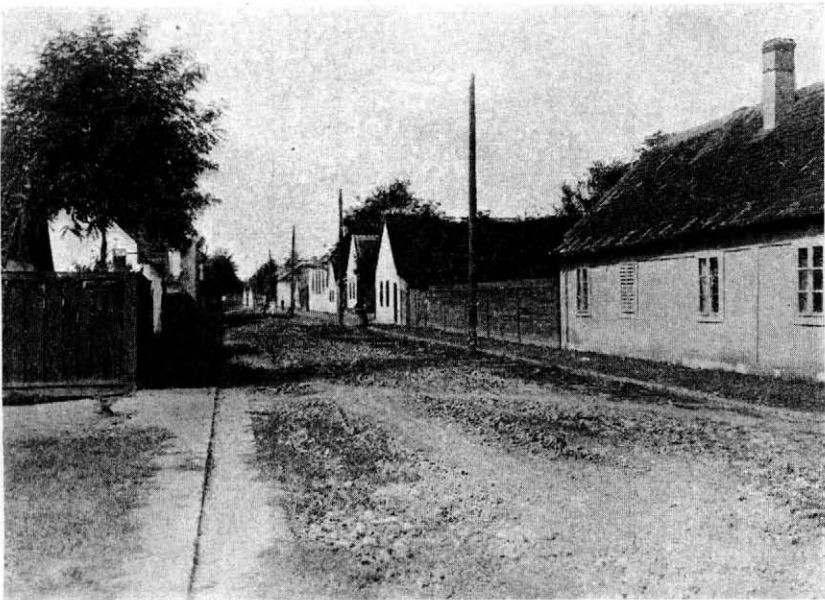
Kekes-i részlet : cigányputri.

1873. után, Salacz korában. Az utak szabályozása, tűrhető kövezése és alkalmasabb kiaszfalozása a hetvenes évek derekán kezdődött. A gázvilágítás 1869-ben szorította ki a régi petroleumi homályt.

Aradnak esztetikai értelemben vett lanyhább kiépülésének, mindezeket nem tekintve, más részben társadalmi, részben nép-lélektani oka is volt. A város ugyan gyülekező helye volt a megyebeli nemességnek és főrangúaknak, de ezek az építkezés kényelmét és pompáját, ha ugyan erről lehetne szólanunk, inkább megyebeli kuriájukon fejtették ki, hol az év nagyobb részét töltötték. A megyében elég szép számban van díszes kastély, Aradon főuri palota avagy palotaszerű magánház alig-alig van. Csak legújabban épült ki némileg ilyen stílusban a Szt.

László-utca. Magasrangú papság sem lévén a városban, aulák nem épültek, a román püspöki aula mai napig is csak nagyon szimpla földszintes épületben húzódik meg.

Aradnak egyöntetű népe nincs és nem volt. Lakták és lakják magyarok, németek, szerbek és románok. Vezető elem a török idők után mindenesetre a magyar volt, de nem feltétlenül uralkodó, oly értelemben, hogy az idegen elemet magába olvasztva, rányomja a maga jellegét, mely mindenesetre az építkezésben is ki-kitűnedezett volna. A kisebbszerű, nem monumentális építkezésben itt-ott, de nagy elvételű sajátos nemzetiségi (szerb-román) motívumok szerepelnek. Főjelleget azon-

Trombita-utcai részlet.

ban az alföldi magyar parasztipítkezés. Arad kisebb épületeinek tarkabarka stílusa, vegyülék jellege főleg a város külső utcáiban jelentkezik.

Maguk az utcák a fejlődés három, illetőleg négy különböző fázisát mutatják. A legkülsőbb részeken tisztán felismerhető a *falu* (71. l.). A házak külön állnak, jellegük a magyar alföldi parasztház, az utcák egyenesek, szélesek.

Még ennél is ősbibb jelleget találunk. A város észak-nyugati szélén terjeszkedik a cigány-fertály, melyet rendszeren *Kekes* (Kekecs)-nek neveznek. Zsúfolt össze-visszaságban tűnnek ott a fel a cigány-putrik. (72. l.)

Még bent a városban is találunk messzeterjedőleg a falu fázisának megfelelő utcákat. Paraszt-stíli házak, deszkakerítések, a há-

zak a telek belseje felé épültek, stb., de az utca elrendezett, kövezett, a járda rendes, itt-ott aszfaltos is némely ház előtt és villamosan van világítva.

A fejlődésnek újabb foka az, mikor a házak összeépülnek, az utcát tömör házsor szegélyezi. A *faluból város* kezd kialakulni. (Lásd a 73., 74. és 75. oldalt.) Ez a *régi Arad*, a mai Rác-város területén.

Itt túlnyomólag a német és szerb lakosság építkezett. Az építkezés a telek fekvéséhez alkalmazkodó, célszerűséget követő (bérház vagy

Fürj-utcai részlet.

üzlethelyiség) volt, nem határozott jellegű. A későbbi fejlemény aztán az, mikor a mellék utcákban tarkán váltakoznak a nagyobb épületek stílusai: renaissanceszerű, szecessziós, villaserű, sőt hollandi stílus is, melyekre ma könnyen akadunk.

Ez ősi és ósdi állapotoknak felelnek meg az *ősi és régi Arad* naiv utcaelnevezései is. 1827-iki feljegyzésekben a következő utca- és piacneveket találtam: Barány-, fő-, püspök-, theatrom-, mészárszék-, marhavásár-, kigyó-, úri-, erdő-, ősz-, békességes-, gimnázium-, szarka-, templom-, iskola-, temető-, kéményseprő-, tavasz-, városház-utcák, stb. Ma, tudvalevőleg, az utcák történeti nevekkkel vannak ellátva. A városi mérnöki hivatal őrzi még a város térképét 1827-ből. A régi Arad képe,

természetes más volt mint a maié.¹⁾ Egy krónikása a városnak így festi le 50—60 év előtti állapotát²⁾:

A város főterén és élénkebb utcáin izléstelen modorban épült magas tetejű házak emelkedtek, ezekből még egy pár fennáll. Nemrég került lebontás alá az ugynevezett „Három király-“hoz címzett szálloda, hol a negyvenes években az úri bálokat tartották.

A vármegyeház Tabajdy-utca felé eső részén, ahol most a megyei árvaszék van, ósdi csúcsos fedelű hosszú épület állott, amelyben a rabok konyháján kívül egy-két kamra létezett.

A városi hivatalok nagyrésze a városház szűk volta miatt a

Alsómolnár-utcai részlet. — Faluból kialakuló város.
(Már városiasabb.)

Szabadság-tér és Rákóczy-utca torkolatánál lévő, s még most is fennálló Freyberger-féle házban voltak.

A 60-as években a mostani Kossuth-utcai fiúiskola kaszárnyául szolgált. A Kápolna-utcai tüzoltó-laktanyában dzsidások tanyáztak, kiknek lovagló-iskolája (Reitschul) maig is fennáll.

A lyceum helyén állott a román templom, kőfallal kerítve, melyet annak idején löporral romboltak le. A román püspöki lak, mely a mostani helyén állott, közönséges zöldre meszelt, hosszú, földszintes ház

¹⁾ Lásd 7. lap. — ²⁾ Visszaemlékezés. Irta: Rózsay Pál. Aradi Közlöny 1911. febr. 26.

volt. Szép tavaszi, nyári és őszi időkben esténként ott lehetett látni karosszékeiben üldögélve a ház előtt Ivackovics Prokop püspököt, aki szívélyesen fogadta az üdvözléseket, melyek őt illették.

A főtér, főút és az élénkebb utcák házai előtt kocka, részint solymosi apró kövekből tarkított járdák vonultak végig. A vaspántokkal ellátott üzletek ajtain óriási nagyságu lakatok fityegtek, a módosabb polgárok ablakait vasrostélyok védték a betörések ellen, melyek abban az időben bizony nem voltak ritkák. A régi városház bolthajtásos kapuja alatt gyülekeztek az éjjeli örök, az úgynevezett bakterek,

Régi Arad : Hunyadi- (Fekete kutya-) utca.

onnét széledtek el a város különböző részeibe. Hosszú szűrt viseltek, fejükön báránybőr süveg, lábukon patkós csizma, hosszúnyelű fokosokkal kezükben kocogtak ide-oda és az órát hosszúra elnyúlt kiáltásokkal jelezték (jó volt a tolvajoknak, mert legalább tudták, hogy a bakterek merre járnak) vagy meghúzódtak a kapuk mélyedésében és ott szundikáltak.

Abban az időben Aradon még nem létezett temetkezési intézet. A halottat jóbarátok, ösmerősök vitték kézben örökös nyughelyére, vagyosabb polgárok a főkapitánytól kikérték a 18—20 főből álló városi rendőröket díszkísérettel megfelelő díjazásért.

A régi színház a báró Simonyi-utcában a mostani Uránia helyén

állott. Az 50-es években pedig a Korona-téren a most is létező Vastuskóhoz címzett házban a cs. és kir. Policia volt.

Itt adta le besugásait a volt honvédek üldözéséről híres Budai nevű titkos rendőr, ez az elegáns külsejű ember, aki az alkotmányos idő beálltával elzüllyve kéregetett, s mindenkitől megvetve, nyomorútan veszett el.

A főtér, főút és belvárosi forgalmas utcákban petroleum-lámpák világították be gyéren a környéket. A mostani városház helyén több fából épült bódé és sóraktár emelkedett, a középsőnek fekete-sárgára festett hatalmas kapuján óriási nagyságú kétfejű sas terjesztette szét

Régi Arad : Damjanich- (Szerb-) utca.

szárnyait. A sóház előtt állott a Szent-János szobra, a sóházon túl a vasut felé egy kétemeletes és földszintes épületet kivéve, mindkét oldalon az üres telkek hosszú sorozata következett.

50—60 évvel ezelőtt Erdély és Temesvár felé, valamint Szolnokig az úgynevezett delizsáncok közlekedtek, melyeknek elindulási helyük a Fehér-Kereszt fogadó előtt lévén, az utazó közönség itt szállott le és fel, itt búcsúztak el az őket kikísérőktől könnyhullatás, csók és ölegetések közt.

A 70-es években még Aradra jártak a szegedi sült gesztenyeárús asszonyok és leányok, akik „meleg gesztenyét vögyenek“ kiáltással jártak utcáról-utcára, a pékek pedig sípolva perecekkel.

Az új vágóhid felépítését megelőzőleg a hentesek lakhelyük területén ölték le a sertéseket. Elképzelhető, hogy különösen nyáron a hőségben mily undorító bűz lehetett az olyan helyeken, különösen a bétisztítók negyedében. A mostani Andrányi-utca végén az egész környék levegője meg volt fertőzve. A régi Maros-híd és lyceum környékén, a falerakó helyek közötti üres térségeken díszlegtek a szemétrakások és gőzölögtek a trágya-dombok.

Az 1846-ik évben Ortner Kristóf nevű polgár által felállított Maros-uszodát leginkább az előkelőbb közönség használta, az alsóbb osztályú nép fürödhetett ott és akkor, ahol és amikor akart.

A jelenkori Arad.

Az Andrássy-út. Balra a Minorita-templom impozáns bejárata.

Bármily nehéz körülmények között folyt is le Arad kifejlődése esztétikai értelemben, maga a város, az idegenek egybehangzó, feltétlen őszinteséget ígérő kijelentése szerint, egy *nagyváros* impozáns képét tárja a szemlélő elé. Az idegent meglepi a hosszú, széles, egyenes útvonal, mely mint forgalmi főér az egész várost átszeli. Rajt az élet eleven lüktetéseként a sokféle könnyű és nehéz, az anyagi érdeket vagy szórakozást szolgáló járomű. Jobbra-balra széles-tágas, fákkal beárnyékoltt aszfaltjárón a sétálók és járókelők sűrű rajai hullámzanak végig, esti órákban az üzletekből és díszes kávéházakból kisugárzó fényözönben. A széles forgalom-ár partján viszont immár ott áll a díszes magán-

bérházak szakadatlan sora, vagy a másik oldalon a középületek parktól övezett, vagy parkirozott elejű különalakulatai.

Amerre az idegen szemlélő oldalt betekint, mindenütt egyenes utca vonalát követi a szeme. Mindez oly benyomás, hogy bárki is megsejti, itt egy majdan kifejlődő csodaszép város körvonalai bontakoznak ki. Arad külsejének igazi jellege most van megalakulóban.

Magának Aradnak mint egésznek nincs meg egységes jellege. Sokféle elemből alakulván meg s a talajnak is, melyen épült, eltérő lévén természeti minősége, minden városrésznek más a külseje, más a belseje vagyis jellege.

Városháza.

Geografailag a város következő részekre tagolódik:

I. kerület: Belváros. II. kerület: Sarkad. III. kerület: Erzsébet külváros (Pernyáva). IV. kerület: Ujtelep. V. kerület: Poltura. VI. kerület: Séga. VII. kerület: Gáj.

A *Belváros*. Arad szíve, ez az új, a *modern* város. A közhivatalok, iskolák, üzletek, piacok és vásárok itt lévén, innen indul ki és ide áramlik vissza a forgalmi vérkeringés. Ez a városrész a Marospart és Választó-utca között terül el. Ma már a város legelrendezettebb része. Még a 60-as években nem így volt. Idősebb polgárok jól emlékeznek arra a szennyes árokra, mely a mai Eötvös-(akkor Püspök)-utcából a Tököli-térig (akkor Tököli kert) vezetett. A főútvonal, melynek szakaszai

az *Andrássy-út*, *József fhg.-út*, *Boros Béni-tér*, ketté hasítja a városrészt. A keleti rész a fővonal és a Maros, a nyugati rész a fővonal és a Választó-utca közé esik. A Maros mellékén két díszes park terül el: a Salacz- és Baross-park. Előbbit Salacz Gyula létesítette, a Baross-park az 1890-iki kiállítás helyén keletkezett. A díszes kút mint emlékmű azt a helyet jelöli meg, hol akkor Baross Gábor lelkes megnyitó beszédét tartotta. Ebbe a részbe esnek a város legszebb középületei: a városháza, előtte díszes virágágyak, a pénzügyi igazgatósági épület, mögötte a Felső Keresk. Iskola és internátusa, a vármegye újonnan restaurált

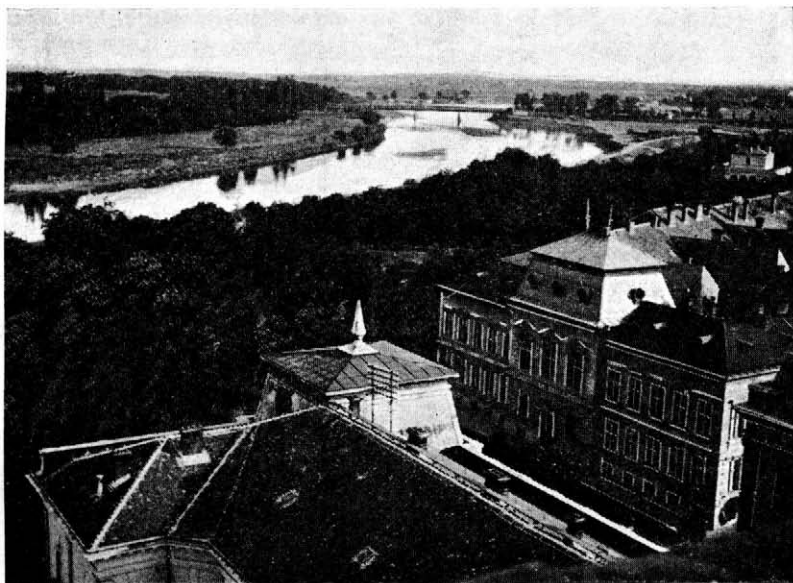

Városház-tér, északi oldalán Arad-Csanádi Egyesült Vasútak díszes épülete, tervezték : Ybl-Jiraszek.

két díszes háza, közöttük és mögöttük díszes nagy kert, a lyceum (kir. kath. főgimnázium és főreáliskola épülete (épült 1872., alapkövét Br. Eötvös József személyes jelenlétében tették le). A főreáliskola részére új épület van tervbe véve. Ahol a fővonal déli szakasza (az *Andrássy-út*) véget ér, ott van a díszes és nagy Városház-tér, folytatásaként egyenes vonalban az *Andrássy-úttal*, van a *Kossuth-szobor*, mögötte nagyon szép park, a *Kossuth-park*, feljebb a gót stílusú lutheránus templom, a *Marosparton* az igazságügyi palota.

A Városház-tér észak-keleti oldalán van az *Aradi és Csanádi Egyesült Vasútak* díszes palotája.

A fővonal (József főherceg-út, Andrássy-út) nyugati oldalán nagyon diszes épületek állanak. Közülök kiemelkednek, a Gazdasági Takarékpénztár legujabb épülete, a Neuman-palota, a Fischer Eliz szép bérháza, (ennek udvarában egy rendeltetésének át nem adott leányárvaház), a Központi-szálló, a Herman-udvar és ennek szomszédságában az Andrássy-út déli végén a minoriták impozáns benyomást tevő új temploma, mely ugyancsak a minoriták szép bérházainak közbül van építve. Az új templom egy régi helyén áll. Fischer Eliz-féle bérház azon a telken áll, hol a negyvenes években Arad egyik mulatóhelye, arenája volt. Most is így

A felső kereskedelmi iskola a városházi toronyról nézve. Szép tájrészlet a Maros part-ról. A lombos rész a Salacz- és Baross-park, messze lent még a régi fahíd. A Maroson túl a várat övező fásor.

nevezik: aréna. Az Andrássy-út déli végén ketté válik. Közepén áll a Nemzeti Színház nagy épülete. Északi és déli részén bérházak vannak, görögstíli főhomlokzata nyugatra van. A bérházakban, északi részén, kávéház és vendéglő van, déli részen üzletek vannak. A színház-épület előtt áll a Róna József-alkotta Szentháromság-szobor. Az épületben a Szabadságharcis ereklyék muzeuma volt legujabb ideig elhelyezve. Az Andrássy-tér folytatása déli irányban egyik (nyugoti) oldalon az Atzél Péter-utca, keleten a Vörösmarty-utca. Az Atzél Péter-utca és Deák Ferenc-utca összeszögellésénél áll Arad régi nevezetessége: a Fehér Kereszt szálló.

A Vörösmarty- és Atzél Péter-utca mindkettő nagy, szabályos négyszögű térre vezet, mely egészen ki van aszfaltozva és melyet körül fákkal ültettek be. Ez a Szabadság-tér. Közepén áll pázsitos szegéllyel a vértanú-szobor. Itt tartják a hetipiacot. A Szabadság-tért jobbra nagyon régi házak szegélyezik, maradványai a régi időnek. Mint modernebb épület kiemelkedik a Domány-ház és a Forray-utca sarkán a Nádasdy gróf bérháza. A Szabadság-téren túl, délre vezetnek Arad régi utcái: az Asztalos Sándor (régén Szép-utca) és a Bercsényi-utca. E két utca közén csupa régi épület van, közöttük a zsidó templom kupolás épülete. Az Asztalos Sándor-utcán végig haladva s egyenes

A vértanú-szobor. — Szabadság-tér.

irányban folytatva utunkat, elérünk az Óvár-térre, hol most nagyobb-szabású építkezések kezdődnek. Itt igen nagy átalakulások mentek végbe. A Maros-töltés, mely ártérül tartotta fenn azt a nagy teret, beljebb vitetett, ezzel a nagy térség, mely barom-piac volt, felszabadult. Fővonalul az Erzsébet körút folytatásaként létesült a széles út, mely az ujaradi vashidhoz vezet. Jobbra-balra ez úttól a telkek köz- és magán-épületekkel fognak benépesülni és Arad egyik legszebb új városrésze, a *Ferencz-József városrész* fog itt kibontakozni.

Párhuzamosan az Andrássy-tér, Vörösmarty-utca, Szabadságtér és Asztalos Sándor utcával vezet az Erzsébet-körút és a Maros mellékén, a Baross-park mellett el, a Kis-körút, mely a Jókai-térre vezet s innen

a Gróf Apponyi-út. Ez utóbbin több szép diszes középület van: az állami tanítóképző, a fa- és fémipari szakiskola, az egyiptomi motívumokkal elegyes stílű szabadkőmives páholy, az impozáns konviktus-épület, a nyári színház, stb.¹⁾

Az Erzsébet-körút vonalának meghosszabbítása irányába esik az Újaradra átvezető, nagy vashíd, mely Aradot, Zsigmondházát és Újaradot kapcsolja szorosabb egységbe; a másik vashíd a Szabadság-térről a Maroshoz vezető Eötvös-utca meghosszabbított vonalába esik és ez viszont a Maroson túl fekvő várat csatolja szorosabban a városhoz. A legújabb időig még a közlekedés a város és vár között az Eötvös-utcai hídfőtől valamivel lejjebb álló fahídon történt.²⁾

A Belvárosban a már említett Szabadság-téren kívül szép terek még a Thököli-tér, Attila-tér és a külvárosi részeken a ma még kiépítetlen Béla-tér. Legújabb, míg e mű sajtó alatt van, épült a Béla-téren az első palota: a MÁV. üzletvezetőségének épülete, dél felé néző homlokzattal. A Béla-téren volt a zsidóvásár, előbbi tereken hetipiac szokott lenni, a Thököli-téren zöldség, élelmicikkek, az Attila-téren baromfi-piac. A Thököli-tér keleti oldalán áll a gör. keleti román templom.

A Belvárosban vannak egyszersmind nagyobbbrészt a műemlékek, műtárgyak és mű-gyűjtemények elhelyezve. A *műemlékek* között első helyen említendő a *vértanú-szobor*.

A Szabadság-téren felállított szobor (82. lap) hazánk legkitűnőbb e nembeli művészi alkotása. Keletkezésének rövid története ez.³⁾ Már a kiegyezés évében (1867) felmerült az eszme, hogy a vértanúk emlékének felmagasztalására Arad egyik terén szobrot kell emelni. Csakugyan meg is alakult egy bizottság, mely országos gyűjtést indított a költségek fedezése céljaira. Mikor az első gyűjtés nem volt elég eredményes, 1876-ban újra kezdték. 1883-ban kiírták a szobor terveire a pályázatot. Az első díjat (250 körmöci arany) a zseniális *Huszár Adolf* nyerte el. A szobor első alap gondolata tehát az ő koncepciója volt. A kivitellel is őt bízták meg. Még a kivitel előtt Huszár meghalt és Zala György vette át örökét. Zala sok lényeges dolgot változtatott az eredeti terven s így saját művészi egyéniségét vitte bele az alkotásba. Az emlékmű széles lépcsőzetes talapzaton hatalmas nőalakot, az allegorizált Hungáriát tünteti fel, a négy oldalán szintén allegorikai csoportok vannak. Elöl, a színházzal szemben, van az *Ébredő Szabadság*, jobbra a *Harcakézség*, balra az *Áldozatkézség*, a talapzat déli oldalán a *Haldokló harcos*. A mellékalakok szimbolikus jelen-

1) Lásd 37 lap. — 2) Lásd 81. lap. — 3) Szöllősy Károly, Az aradi tizenhárom vértanú-szobor története. Arad, 1898. és Szöllősy Károly, A szobor története. Aradi Vértanúk Albuma. 1890.

tőségét maga az elnevezés fejezi ki. Hungária Magyarország géniuszát jelképezi. Magasan emeli fel tölgy- és babérkoszorút tartó jobb kezét, szeme alátekint, baljával kardra támaszkodik. Fején Mátyás király híres fekete seregének sisakja, melyet a fejedelmi méltóság jelképeül korona övez. Haja két erős fonatban omlik alá, mellét páncéling fedezi, gazdagon himzett lovagruha fedi testét. Fenséges alak minden tekintetben. A szobor talapzatán körül a vértanúk domborműves mellképei vannak elhelyezve. A szobor céljaira, a nemzeti gyűjtésből az időközi kamatokkal együtt 132.921 frt 22 krajcár folyt be, ebből mintegy 126.000 frt ráment a költségekre, a maradékot az agg honvédek segélyezésére

József főherceg-út a Kossuth-szoborral.

fordítandó alapul használták fel. A szobrokat Tourbains öntötte, a talapzatot Andretti Anzelm készítette. A szobrot 1890. okt. 6-án leplezték le, fényes országos ünnepséggel. Ezerszámra gyűltek a koszorúk, melyeknek szallagjait az ereklyemúzeum kegyelettel őrzi. Megörökítem itt — a kései utókorra való tekintetből — azt a legendát, mely a *Liza* feliratu koszorúról szárnyra kelt. Egy felséges fejedelmi asszony nagy szívvel hozták kapcsolatba, aki egy szomorú mult teljes expiacióját akarta . . . Később mesének bizonyult ez a hiesztelés, ellenben felmerült az a valószínűség, hogy a Leiningen-családtól érkezett a koszorú.

Ép ily értékes nagyszabású műalkotás a *Kossuth-szobor*, ott a József főherceg-út közepén. A Kossuth asztaltársaság kezdeményezte,

azzal, hogy a Besze János siremlékére begyűlt 72 K 40 fillért, felajánlotta egy Kossuth Lajos-szobor javára¹⁾ (1899. december 20). 1900-ban indult meg a nagyszabású országos gyűjtés, 1905-ben már 70,000 korona volt együtt. Kiírták a pályázatot a tervre és 1907. március 28-án döntöttek a beérkezett pályaművek fölött. Az első díjat Kallós Ede nyerte, a másodikat Margó Ede, a harmadikat Horvay János. A nyertesek azonban új terv készítésére utasítottak. Végül 1907. július 30-án *Margó Ede* és *Pongrácz Szigfried* tervét fogadták el s megbízták egyszerre mind a kivitellel is. Heves vitatkozások után úgy határozták el, hogy a szobrot a József főherceg-út elején állítják fel, a város felé forduló arccal. A mű koncepciója a következő: A talapzaton áll Kossuth Lajos daliás alakja; java férfikorában, a negyvenes évek díszmagyar viseletében ábrázolja őt a szobor, szónokló tartásban. Arcán nyugalom és határozottság; kinyújtott keze hevet és energiát tükröztet vissza. A szobor mellékalakjai jobbról a *Haldokló honvéd*, balról a *Bucsuzó ujonc*. A talapzat alján művészi kivitelű érckoszorú van elhelyezve, mely Mericskai Ferenc párisi műiparosnak remekműve. A talapzat hátsó oldalán egy alföldi pusztai lovasalak van kivésve. A talapzatot *Pogány Móric*, a főváros kitűnő műépítésze tervezte. A szobor leleplezése 1909. szeptember 12-én nagy, országos ünnepséggel folyt le. A szobor összes költségei csaknem 110 ezer koronára rúgtak fel; a legnagyobb adakozó Arad városa volt, mely 30,000 koronával járult hozzá. (1902.) A Kossuth-szobor helyén azelőtt sétatér volt, melyet azonban a fő útvonal szabályozásakor eltüntettek. A szobor felállítása után a szobor mögötti részen gyönyörű új virágos kertet létesítettek. Egyéb említésre-méltó jelesebb szobrok még: *Erzsébet királyné* mellszobra a vármegye kertjében, *Csiky Gergely* és *Fabián Gábor* mellszobrai (*Philipp István*-tól) a Kossuth-parkban (ezeket a Kölcsey-Egyesület állította fel). *Darányi főorvos* mellszobra a Baross-parkban. A fentemlített régi sétatér felső végén állott egy márványszobor, a *Búsuló Arad*, melyet Arad városa 1870-ben emeltetett az 1849. február 8-iki utcai harcban elesett honvédek emlékének felmagasztalására. Egy carrarai márványból faragott nőalakot ábrázol, amint térdre ereszkedve, fején a város falkoronája, koszorút tesz le a város megmentőinek emlékére. Ezt a szobrot áthelyezték a régi temető helyére, hol a jeles 1849-iki hősök díszes helyen pihennek. A szobrot *Aradi Zsigmond* készítette.

A műépítészet terén is vannak — a magán és bérházaktól eltekintve — kiválóbb alkotások. Különösen kiválik a *Minoriták* nagyszabású, messze kiemelkedő *temploma*. A bejárat boltíves és oszlopos s nagyon impozáns benyomást tesz.

¹⁾ Schwarcz Zsiga, Az aradi Kossuth-szobor története. Arad, 1909.

A templom előcsarnokában márványtáblába van vésve az építés ténye s ugyanitt vannak elhelyezve az egykori aradi iparoscéhek zászlói is.

Belépve a templomba, első pillanatra már leköti figyelmünket arányossága, művészi beosztása. 26 remek műmárványoszlop, párosával beállítva, teszi tagolttá oldalfalait, úgy azonban, hogy tekintetünket nem köti le, de sőt akaratlanul is odaviszi a szentélybe, melyet egy merészen, de szépen tervezett diadalív választ el a 43 m. hosszú és 17 m. széles hajótól.

A szentély legfőbb disze a főoltár. Az oltárkép a nagy minorita szentet, a csodatevő páduai sz. Antalt ábrázolja, amint a felhők között az angyalok karátúl körülvevett kis Jézust szeretettel imádja. A kép *Vastagh* György festőművésznünk munkája s élethű alakjaival, szelíd, gyönyörű színezésével, művészi keretében valóban áhitatra ragadja a szemlélőt. E kép hatása alatt írta *Endrődi* Sándor hangulatos költeményét: *Egy oltárkép előtt*. A főoltár szentségháza *Cziegler* tanár tervei nyomán készült s fehér márványozásával, dús aranyozásával, bronzveretű ajtajával művészi benyomást kelt. A gyertyatartók is mind eredeti tervek nyomán készültek ez oltárra.

A mellékoltárok is stilszerűen alkalmazkodnak a templom tervéhez. A sz. József és sz. Ferencz oltárok képei *Schieszler* Ferencz, XVIII. századbéli jónevű festőnek a művei.

A templomhoz kapcsolva áll a minoriták rendháza. A rendház első emeletén a magyar országos rendfőnök lakása és hivatali helyiségei vannak, ki 1880. óta itt Aradon székel, a többi a rend aradi tagjainak lakóhelye. A rendház ebédlőjében függnek a volt rendfőnökök arképei, *Nagy* Károly tanár festményei, a menyezetet pedig *Leonardo da Vinci* Utolsóvacsorájának jól sikerült művészies utánezata díszíti. A házi könyvtár, mely közel 6000 kötetből áll, az elsőemeleti udvari szárnyban van elhelyezve.

Úgy a templom, mint a rendház és a kapcsolatos bérház *Tabakovits* Emil aradi műépítész tervei nyomán készült és *Frick* aradi építőmester építette.

Másik nagyszerű építési műemlék az új *Kulturpalota*. A Marosparton, a Baross-park északi végén épült, főhomlokzatával a város felé fordulva. Előtte gyönyörű új virágágyas térség. Sokféle stílus egyesülését mutatja az épület. A főhomlokzata görög-stílusú, más részek gótikus, román, bizanci, renaissance-stílusok motívumait mutatják. A befogadó csarnok és a nagyterem valóságos látványosság-számba vehető, oly díszes.

Az aradi Kulturpalota terve először a Kölcsey-Egyesületben, 1904-ben vetődött fel, attól kezdve az egyesület mindent megtett, hogy az eszmét a megvalósuláshoz közelebb vigye. 1909-ben sikerült a kormánytól 150,000 korona hozzájárulást biztosítani, amihez a kulturpaloták

építési költségéből a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége 150,000 koronát az épület elkészítéséhez és 25,000 koronát a berendezéshez adott. Az épület összes költségeihez még hozzájárultak: a vármegye közönsége, a Kölcsey-Egyesület gyűjteményei átengedésével és a kölcsön-könyvtár fejlesztéséhez évenként kétezer koronával. Arad város közönsége pedig a közel egymillió koronába kerülő épülethez az építkezési és berendezési költség hiányzó részét: körülbelül 600,000 koronát adja, azonkívül a gyűjtemények gyarapításáról, a személyi és dologi szükségletekről az évi költségvetés keretén belül, esetről-esetre gondoskodik.

A Kultur-palota főhomlokzata.

A kulturpalota építkezése 1911-ben *Szántay Lajos* tervei szerint kezdődött és 1913-ban fejezték be.

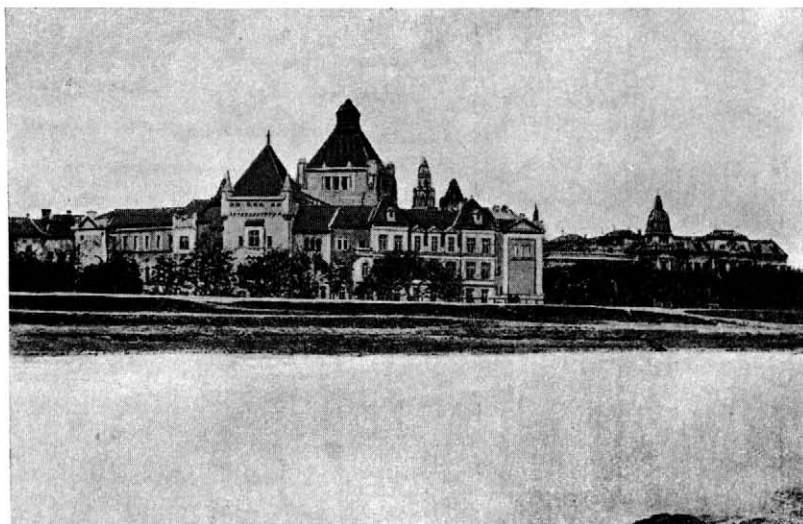
A kulturpalotában elhelyezést nyernek:

a) *Könyvtár*. Forgókönyvtár 6000 kötet, Atzél-könyvtár 15.000 kötet, Fábián Gábor könyvtára 4000 kötet, Nachtnébel Ödön könyvtára 3000 kötet, a Czárán-család könyvtára 2000 kötet és Pálffy Sándor könyvtára 1000 kötet. A könyvtár szakszerű rendezését *Farkas József dr.* végzi. b) *Szabadságharci ereklyemúzeum*. Magában foglalja a szabadsághacra vonatkozó minden számottevő ereklyét. Rendezője *Varjassy Árpád kir. tanfelügyelő*. c) *Őskori múzeum*. A pécskai ásatások leleteit tartalmazza. d) *Néprajzi gyűjtemény*. Kezelője *Somogyi*

Gyula dr. d) *Városi és megyei múzeum.* (Rendezés alatt.) f) *Numizmatikai gyűjtemény.* (Állami letét.) g) *Képtár.* (Állami letét.)

A kulturpalotában van egy ezer embert befogadó nagyterem hangversenyek tartására, egy modern felszerelésű előadó-terem (vetítő- és mozgófénykép-géppel), munkásgimnázium és vándorkiállítások tartására alkalmas helyiségek.

A Belváros fővonalának végén, hol a széles út kicsit elhajolva, később ismét kanyarodva, a vasúthoz vezet, folyik az Élővíz-csatorna, mely nem messze a város végétől szakad ki a Maros főmedréből. Az Élővíz-csatornán két híd vezet által, a lóvasúté és egy széles kőhíd. E csatornától délre terül a *liget*, egykor Arad igazi, divatos üdülőhelye,

A Kultur-palota marospart (keleti) része a túlsó partról nézve.

hol százados tölgyek és buja növények frissítik fel a levegőt. Ma már kevésbé látogatott hely, mert a Baross- és Salacz-park s az ezek mellett haladó Maros-gát lett az igazi aradi sétahely. A ligetben csinos vendéglő-épület és a polgári lövölde van. Mint műemlék épült a ligeti részen az Élővíz-csatornán át a Kövér Gáborról elnevezett híd. A csatornán túl van a liget folytatása, mely egy régi temető megszüntetésével jelentékeny területi gyarapodást nyert. E vidéken áll az országos lelenc-ház szép épülete. E részen vannak a sporttelepek is.

A Boros Béni-tér végéről nyugot-keleti irányban ágazik s halad a csatornával párhuzamosan a Radnai-út. Itt van a villamos-telep és közvetlen közelében a vízvezeték kút-telepe. A Radnai-út és Boros Béni-tér találkozásánál, mindjárt a Radnai-út elején van az Arad-

Hegyaljai Helyi Érdekű Mótoros (most villamos) Vasút kiinduló állomása.

A csatornán túl eső részen, melyet *Ujtelep*-nek neveznek, említendő helyek és telepek: a m. kir. dohánygyár, a volt Gutzjahr-féle nagy szeszgyár (most Neuman Testvéreké), a zsidó temető nagyon díszes siremlékekkel. Ugyancsak az Ujtelep északi részén van a M. Kir. Államvasutak és az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak pályaudvara és maga a pályatest is, mely fölött nagyobbyszerű vasúti átjáró-híd vezet át. A pályaudvar főépülete régi, szűk és alkalmatlan volt. Most már impozáns új épület áll a régi helyén. Az Ujtelep legkülsőbb része a Mosóczytelep, egy csinosan kiépülő munkás-negyed.

A Belváros utcái most már nagyjából a haza nagy férfiainak, az irodalom nagyjainak és a városi közélet élő és elhunyt jeleseinek nevére vannak elnevezve: Andrássy-tér, József fűg-út, Eötvös-, Petőfi-Deák Ferencz-, Batthyány-, Kossuth-, Salacz-, Varjassy József-, Tabajdi Károly-, Fábíán-utca, stb.

A régi nevek gyakran az utca jellegét, irányát vagy valamely esetleges avagy történeti vonatkozását tüntették fel; voltak: Pesti-út (Kossuth-u.), Kereszt-u. (kereszt állott ott), Három fekete ló-utca (egy háznak címe volt, nem rég újtították meg), Fekete kutya-utca (egy cégtábláról neveztek el), stb.

A Belváros területéhez csatlakozik még, túl az Élővíz-csatornán, a Radna felé vezető út baloldalán *Újmikelaka*. A Radnai-út és a vasúti töltés között épült új telep ez. Utcái rövidek, egyenesek. A házak egyszerű munkás-lakok. Nagyjából vasúti munkások és altisztek lakják.

A város déli részén, a Belváros szélétől lenyúlva a Maros mellé-kéig terül el a *Sarkad* nevű városrész. Határolja nyugatról a Választó-utca, keleten a Hajó-utca, északi határvonala, mely a Belvárostól választja el, a Határ-utca.

A *Sarkad* Arad városának egyik legrégebb s egyszersmind legrendezetlenebb, legfejletlenebb része; valamikor külön falú volt. Szűk, keskeny sikátorok váltakoznak itt szélesebb, nem eléggé gondozott, görbe vagy elhajló, ív alakban haladó utcákkal. A csatornázás sincs keresztülvive, a világítás gyenge. Az utak rosszak, a járók kavicsosak. A házak alacsonyak, nagyjából igazi falusiak. A *Sarkad* valójában történeti maradványa a régi Aradnak, a *Rácvárosnak*. Egyveleg nép lakja: rácok, cigányok, kevés németiség és legszegényebb sorsú zsidóság. A lebujsok, alacsony mulatók száma nagy. A hirhedt házak sűrűbb telepeit és mulató népét itt találjuk. Nappal a városrész csendes, de éjjel annál zajosabb orgiáját csapják benne, ami rendesen együtt jár, az *élv* és *bűn*. Utcái közül rendezettebbek; a Mikes Kelemen-utca (rég *Ujterem-u.*) és Tökölj Imre-utca (rég *Halász-utca*). Itt találunk

díszesebb földszintes magánházakat is és jól aszfaltozott útvonalat. A városrész közepe táján áll a szerb templom. Gyártelepei közül kiemelkedik a szalmapapirgyár közvetlen a Maros-parton és a Vasipari Részvénytársaság vas- és rézöntő gyártelepe. A közintézmények közül kiemelendő: a szegények háza (Aranykéz-u.) és az izr. szentegylet kórháza (Vadászkürt-utca). A Thököly Imre-utca végén volt a csolnak-átkelő Újarad felé.

Az *Erzsébetváros*, régebben Pernyáva, a Belváros és Sarkad határszélétől, a Választó-utcától egész a Nagymezőig, a Marostól a Élővíz-csatornáig terjed. Utcái délről északra a Marostól az Élővíz-csatornáig és keletről nyugatra vezetnek. Szabályosak, szélesek és derékszögben metszik egymást. Az utak télen rosszak, a járók kavicsosak, a világítás most már villamos, csatornázva csak részben van, vízvezeték-hálózata szintén nincs, csak itt-ott vízvezetéki közkútak. Az észak-déli irányú utcák végtelen hosszúak. A Választó-u. 2¹/₂ km., az Illés u. 3 km. A lakosság nagyobb részét román munkásnép. Földműveléssel, fuvarozással foglalkozik. A házak elég rendesek, falusiasak; mindegyiknek tágas udvara s a telek belső részén jól gondozott kertje, gyümölcsöse van.

A városrészben új szép állami elemi iskola van (Mihály-utca); egyébként kiemelendő még a románok közművelődési háza, mely tánc- és gyülekező helyiség. A Fejsze-utca végén van az *alsó-temető*, azon túl a katonai lövölde s ettől déli irányban, közel a Maroshoz a Dobiaschi-Dörner-féle haloxylin-gyár és a Közúti Vasút téglagyára. Legújabb dísz a városrésznek az Élővíz-csatorna mellékén épült *Andrényi-gyermek-kórház*, mely a név-adó emberbarát nagy alapítványából épült.

Az a nagy egyenetlen, szabálytalan terület, mely az Élővíz-csatorna, a Kossuth-utca meghosszabítása vagyis Vásártéri-út és a Pécskai-út között terül el *Séga* nevet visel. Nagyon is falusias külváros. Hosszú, rézsút haladó, széles utcáiban egyszerű falusi házak állanak, mindenütt gazdag gyümölcsösöktől, szőlős- és veteményes kertektől környezetten. A lakosság román, szerb és cigány anyanyelvű, föld- és kertműveléssel foglalkozik, vagy a közeli gyárakban dolgozik. Nevezetesebb részletei e környéknek a szép aszfaltos Vásártéri-út, mely mellett árnyas fasor vezet. E mellett található a kitünő, modern berendezésű vágóhid, továbbá a Fejérváry-honvédhuszár laktanya. A pécskai-úton áll a jelenleg szünetelő Benoid-gázgyár, melynek épülete annakelőtte a híres Leopold-féle szeszgyáré volt.

Nagyon érdekes részlete e városrésznek a híres *Kekecs*, vagy *Ujbécs*, a vályog- és téglavető cigányok telepe. Östelep ez, a legkezdetlegesebb műveltség tanyája. Az építkezés primitív.

A pécskai útvonaltól északra hosszú, nagy területen, a pályaudvartól egész Gájig terjed el *Poltura* nevű külváros. Nagyon gyéren lakott városrész ez. A Pécskai-út mentén még találunk egy-egy darabig

összeépült házat, de nagyjából *szállások* (nyaralók, szőlőskertekben épült nyárilakok) vannak itt. Nagy szőlőskertek, szép gyümölcsösök kellemes nyári tartózkodóhellyé teszik e városrészt. Nevezetesebb részletei a Polturának: a felsővárosi temető, a cs. és kir. huszárlaktanya, a textilgyár és a Neuman Testvérek ipartelepe.

A felsővárosi temető a Pécskai úttól jobbra fekszik. Egy rövid árnyas út vezet oda. Keleti és délnyugati oldalán, a bejáratától jobbra és balra hosszú fal vonul el, melyhez a régi aradi patricius családok sirboltjai vannak építve. Végig menve a sirboltok mentén, Arad letűnt

Kekescsi részlet.

nemzedékeinek emléke, Arad multja tárul fel előttünk. Egyik nagy vértanúnk porait is őrzi e kripták egyike: Gróf Vécsey Károlyét a Nikodem-sirbolt.

A honvédhuszár laktanya a Pécskai-út északi oldalán áll. Szemben a déli oldalon nagy gyártelepek terjeszkednek, u. m.: a Weitzer-féle vaggongyár, mely 3000 munkást foglalkoztat, a Marta (Magyar Automobilgyár R. T.).

A Poltura hosszú csíkjának végén, közvetlenül a Gáj külváros szélén, áll a kontinens egyik legnagyobb nevezetessége: a *Neumangyár*. Idegen, ki Aradra vetődik, aligha mulasztja el e nevezetesség megtekintését. Az ipari tevékenység többféle ágazatának koncentrált

Származtatják különben Gáj nevét egy hasonló nevű granicsár katonától is, kinek itt nagy kiterjedésű telkei voltak.¹⁾

Történeti szereplésénél és sajátos fekvésénél fogva Arad egyik legérdekesebb része a *vár*. Félszigeten, a Marosnak egyik jellegzetes kanyarulatától csaknem teljesen körülzárt területen fekszik. A Maros melléki pázsitos rétek (a glacis) gyakorló helyül szol-

Gáj, régi szerb zárda.

gál. Ezeken belül szép árnyas út vezet az egész vár körül, mely a magányt kedvelőknek kellemes sétahelyül szolgál. Az uton belül sáncgyűrűk, széles árkok vannak. A vár Vauban rendszere szerint épült 1763—1783. három millió forinton gr. Harsch Ferdinand tervei szerint. Jelentékeny történeti s nem épen dicső szereplés csak 1848—49-ben jutott ki neki. Amikor a szabadságharc kitörő félben volt, a vár őrsége és parancsnoka, Berger tábornok, a császári zászlóhoz pártolt.

¹⁾ Ez adatokat Institóris Kálmán közölte egy alkalmi lapban (Hefata).

Mivel a város polgársága, a nemzetőrség a nemzeti ügy szolgálatában maradt és az ide rendelt rendes katonaság, honvédség, a vár ellen rendszeres ostromot folytatott, a vár parancsnoka, elég lelketlenül, a várost sűrűn bombáztatta. Ez az ellenségeskedés kilenc hónapon által tartott. Kezdődött 1848. október 3-án, az osztrák helyőrség feladta a várat 1849. júl. 1-én. Hiteles adatok szerint Berger tábornok 45000 lövést tétetett a városra. Az első lövés 1848. október 6-án történt; hevesebb volt a bombázás október 7., 18., 19., 22.; november 5., 9., 18., 28.; december 4., 15., 17., 28-án; a legerősebb 1849. február 8., 10., 18., 25., 26., 27.; március 1., 24.; április 3., 18.; május 24-én. A várat július 1-én Vetter altábornagy vette át a császáriaktól. A magyar seregtől megszállott vár ideiglenes parancsnokául Bergmann ezredes neveztetett ki, tőle július 10-én Damjanich tábornok vette át a parancsnokságot. A nagy hős itt fejezte be dicső katonai pályafutását. Augusztus 17-én átadta a várat az orosz vezérnek.

Haynau augusztus 21-én tette ide át főhadiszállását.

A vár belső részeibe most már az Eötvös-utcán át egyenes, azelőtt a fahídon át, tört vonalban vezető uton, sáncok között, a főkapun jutunk be. Egyenes, jól gondozott út vezet a vár közepén levő *disztérre*. E tér keleti oldalán áll az az épület, hol a vértanúk bebörtönözve voltak s hol a halálos ítéletet hozták. Ma tisztii lakások vannak benne. Nyugati oldalon álló épületben van a várparancsnokság. Az északi szélén áll a vártemplom és a kórház épület. Délről hársfasor szegélyezi a teret. Két gyönyörű, százados hársfa áll a templom és kórház előtt. Állítólag Mária Terézia korában ültették. A tisztiek részére fenntartott és általuk gondozott gyümölcsös és veteményes kertek a tavasz üde pompájában mutatja rendesen a vár belső részeit. A városiak kedves közeli kirándulólhelye. A katonaság magas földsáncokkal fődött, széles körben terjedő kazamatákban van elhelyezve. A déli részen, külön elkerített helyen van a híres aradi *katonai fegyház*.

Szomorú nevezetességű a vár VI. számú kapuja a vár északnyugati oldalán. Ezen a ki-bejárás korlátozva van. Itt vezették ki a négy hőst, Lázár Ernőt, Schweidel Józsefet, Kiss Ernőt és Dessèwffy Arisztidet, hogy nem messze e gyászkaputól, a sáncok között *kegyelemből* löpor és golyó-halálnak adják őket által.

A vártól délre, az Ujarad felé vezető úttól balra a róna terület középtáján halom emelkedik, rajta ráccsal kerített díszes obeliszk áll. A magyar nemzet Golgothája. Ezen a helyen végezték ki a nagy vértanúkat, kilencet, névszerint: br. Pöltenberg Ernő, Török Ignác, Lahner György, Knezich Károly, Nagy Sándor József, gróf Leiningen Westenburg Károly, Aulich Lajos, Damjanich János és gróf Vécsey Károlyt. A hely 1867-ig megjelöletlen volt. Ebben az évben állították oda az

első mészkő emlékkövet, melynek helyébe a mostani gránitoszlopot emelték. Az első obeliszk a halom oldalába van beléfectetve. A vesztőhely megvásárlása és nemzeti kegyelet méltó díszhelyévé való átalakítása most van folyamatban.

A vértanúk földi maradványainak felkutatására folytak ásatások, de eddig eredményre nem vezettek.

Topografikus elnevezések Arad külhatárában. Hogy Arad régibb birtokosságának jelentékeny része magyar volt, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a határrészek (dülők, erek, patakok) nádasok elnevezései közt több a magyar. Dülő- és birtoknevek között találjuk ezeket: Határos, Szt. Pál, Rendetlen, Közi, Dohányos, Gombár, Libás, Püspök földje, Gulya, Szurdok, Nagy dülő, Ménesvölgy, Homokos, Sarló, Pesti (tulajdonos neve), Szeregyháza, Nagy legelő, Szűz gulya, Nagykaszáló, Nyomásköz, Szenttamás, Szárázér (kiszáradt vízfolyás). Egyéb topografikus nevek: Krivabara, Gelin, Sztupin (lapos hely), Bigets, Barbus, Balta mika, Pova (egy patak). Krivabara és Szeregyház községek voltak, de elpusztultak. Nyomuk megvan. A Kürtösi-út mellékén áll a *vizes* vagy *Putri* csárda.

Az Erzsébetváros legszélső nyugati határán van a *Legelő-sor*, melyet út és töltés választ el a *Birkás-dülőtől*, a nagy messzeterjedő mezőtől, hol a lóversenyeket tartják. E tágas rónaság északi széléhez közel áll egy millenniumi emlékoszlop, melyet honvédtisztek emeltek 1896-ban. Ugyancsak a Birkás-dülőn van az *Élővíz-csatorna* mellékén a városi szennyvíz szűrőtelep. E mellett terült el a *csálai erdő*, mely azonban ma már nagyrészt ki van irtva. Arad ifjúsága és polgársága itt szokta tartani tavaszi mulatságait, majálisait, ami azonban az erdő kivágása óta megszűnt. A csálai területen gyönyörű, nagyhírű állami szőlőkultúra és mintagazdaság áll ma fenn, mely messze földről csalogatja ide az érdeklődőket. A térségnek történeti nevezetessége is van. Csála (Csálya) a régiségben nevezetes vár volt.¹⁾ Két helység is feküdt közelében. Nagy- és Kis-Csálya.

A vár birtokosai sűrűn váltakoztak. 1530-ban Petrovics Péter, 1546-ban Ország Sebestyén birtoka, 1609-ben Balassa Anna kapta a két Csálya helységet és alkalmasint a várat is. Ezek után kevés említés történik a várról. A török időben elpusztult. Utolsó nyomai mai napig fennmaradtak. A nép *török várnak* nevezi helyét, amely az erdő belsejében, a kiszáradt Mura-tó közelében volt. Földhányás még mindig látható, de a köveket építési célokra a nép régen széthordta.

* * *

A leírás, melyet im Arad városáról nyújtottam — lehet, hogy itt-ott hézagosan — de mindent magában foglal, ami a város külsejéről,

¹⁾ Márki anyaggyűjteménye 315. l. — Fábán I. 61. l.

intézményeiről, polgárai lelki életéről és alkotóképességéről, anyagi és szellemi tehetségéről elmondható. Észrevétlenül egy vezérgondolat kísért, amikor eme gazdag polgári tevékenység százféle ágazatát jóformán kritikai vizsgálat tárgyává tettem. Az a gondolat, hogy ez a polgárság úgy a jelenben, mint a múltban mindenkor *önerejében* látta boldogulása forrását, nem várt senkitől kegyet, nem várt senkitől adományt, sem országtól, sem a gondviselés kedvezésétől. Maga építette fel városát, maga szépítette, maga rendezte, maga burkolta útjait; iskoláit, közművelődési intézményeit, szobrait és műemlékeit maga állította fel. Csodálatos ingenium és energia, mely a hazafiság megszentelt történeti emlékeinek éltető forrásából táplálkozik! Uj korszak köszönt be a város életében: az esztetikai elrendezkedésnek, új produktív anyagi vállalatok kezdeményezésének kora. Arad kifejlődésének jelszava a legközelebbi jövőben: *szépség* és *erő*. Ha a polgárság saját erejébe vetett bizodalmát úgy megőrzi, ahogy századokon át tette, az utánam következő kései krónikás ép úgy igazoltnak fogja találni, mint maga e mű írója, az *Életképek* 1846-ban közölt, Aradot legszabatosabban jellemző epigrammját:

„Múltadban gyász és diadal: — most nézz a jövőbe,
Ott dísz és örömet *szellem erője* arat!

